

FÖRR OCH NU

–Tidskrift för en folkets kultur och historia

INNEHÅLL NUMMER 1 2020

Ledare XII Den 11 november.....	3
KONST & BILD	
Anne Lidén Fredsbilder i Guatemala: Minne, försoning och rättvisa efter inbördeskrig och folkmord.....	10
Paul Elitzik Ett ikoniskt antikrigsfoto: myter och betydelser.....	34
SAMTIDSHISTORIA	
Julien Hach Jacques Chirac – Frankrikes sista sanna president?.....	42
Per-Olov Käll Robert Maxwell – publicistikens gudfader.....	53
Anders Björnsson Befriare och förtryckare.....	79
Lennart Stenflo Mitt försök att lyssna på en framstående forskare.....	82
TIDSBILD	
Anders Björnsson SENHÖST, VINTER 2019.....	85
INLÄGGET	
Leif Stålhammer Till frågan om att ändra namn: Öppet brev till Teaterförbundet.....	89
PROLETÄRFÖRFATTARNA	
Rudolf Värnlund med inledning av Jan Käll.....	91

Förr och Nu är en kulturtidskrift som tidigare utkom mellan åren 1974 och 1996. Tidskriften var den gången en papperstidning i A5-format och utgavs med fyra nummer per år. Detta är ett försök att åter väcka liv i tidskriften, nu som webbtidskrift. Webbadressen är www.forrochnu.se.

Förr och Nu:s program och inställning uttrycks genom de fyra parollerna:

- Försvar för yttrande- och tryckfriheten
- För en folkets kultur
- För en folkets historia
- Antiimperialism

Varje artikelförfattare svarar dock själv för de åsikter hen framför.

REDAKTION:

Ulla-Britt Antman, Jan-Olof Erlandsson,
Jan Käll, Per-Olov Käll (ansvarig utgivare),
Anne Lidén

KONTAKT:

Redaktionen nås på red@forrochnu.se
eller adress
Förr och Nu
c/o Käll
Nya Tanneforsvägen 38 C
58242 Linköping

FÖRR OCH NU – Tidskrift för en folkets kultur och historia

ISSN 2003-329X

Digital lagring i LIBRIS tidskriftsarkiv,
Kungl. Biblioteket:

<http://libris.kb.se/bib/lw7c9nsdj55x455>

Den 11 november

PER-OLOV KÄLL

I Frankrike är den 11 november en helgdag, *l'Armistice*, till åminnelse av det vapenstillestånd som den dagen år 1918, alltså för lite drygt hundra år sedan, undertecknades i en järnvägsvagn tillhörig den franske marskalken Ferdinand Foch i Compiègne-skogen, en ort belägen ungefär nio mil nordöst om Paris. Undertecknandet avslutade de öppna krigshandlingarna i det 1:a världskriget. (Att det snart skulle följas av ännu ett visste man inte då.) Stilleståndsavtalet slöts mellan å ena sidan segrarmakterna i den så kallade *ententen* – i huvudsak Storbritannien, Frankrike och Ryssland – och det nederlagsdrabbade Tyska Riket å den andra. Strax därpå inleddes de fredsförhandlingar som ett halvår senare resulterade i den numera illa beryktade Versaillesfreden. Namnet var en följd av att förhandlingarna delvis skedde i Spegelsalen i slottet Versailles, där också undertecknandet av fördraget ägde rum den 28 juni 1919, på dagen fem år efter de ödesdiga skotten i Sarajevo.

Att den dåvarande konseljpresidenten (som den franska regeringschefen kallades på den tiden) Georges Clemenceau hade valt ut Spegelsalen hade sina skäl. Det

var tänkt som en något senkommen revansch för att den tyske kanslern Otto von Bismarck i just denna sal nästan ett halvsekel tidigare, i januari 1871, låtit utropa det förenade kejsarliga Tyska Riket efter att i en framgångsrik militär offensiv förödmjukat den franske kejsaren Napoleon III (officiellt betraktad som Napoleon I:s nevö) genom att ta honom till fånga. I verkligheten överlämnade sig kejsaren själv till de preussiska trupperna, erkännande sitt militära nederlag varpå dessa genomförde en stram preussisk militärparad genom Paris. Det var det av den franska överheten illa skötta försvarskriget mot Preussen som blev den tändande gnistan till det folkliga uppror vi känner under namnet Pariskommunen och som under sin korta existens från den 18 mars till den 28 maj 1871 skakade om Europa. Men om den franska krigsmakten uppträtt defaitistiskt mot Bismarcks blåuniformerade trupper sparade man inte på kulor eller krut i striden mot de underlägset beväpnade kommunarderna. Pariskommunen dränktes i strömmar av blod.

Närmare trettioåttio länder var på olika sätt involverade i fredsförhandlingarna. Likväl fanns det två länder som – trots att de i högsta grad var berörda – inte tilläts delta. Dels Ryssland, som under Lenins ledning hade dragit sig ur kriget redan i mars 1918 genom att i Brest-Litovsk sluta

fred med Tyskland, Österrike-Ungern, det Osmanska riket och Bulgarien; dels Tyska-Riket självt, som ställdes inför ett färdigförhandlat fördrag utan att ges annan möjlighet än att acceptera det.

VILKET VAR VERSAILLESFREDENS INNEHÅLL?

Fredsfördraget (inklusive de tillägg som tillkom i april 1921) ålade Tyskland att betala ett krigsskadestånd av 132 miljarder guldmärk [1]. I 1921 års valutakurs motsvarade det 33 miljarder US-dollar, vilket kanske motsvarar runt 430 miljarder US-dollar idag. Av beloppet skulle 52% tillfalla Frankrike, den nation som skadats mest av kriget. Fördraget stipulerade att betalningen skulle utgå med en halv miljard dollar per år plus ett belopp i guldmynt eller i varor motsvarande 26% av Tysklands export. Dessa summor hade det dåtida Tyskland knappast någon möjlighet att betala utan mycket stora uppoffringar. Paradoxalt nog kunde man därigenom i betydande utsträckning undandra sig att betala över huvud taget. Det är en historiens ironi att Tyskland i slutänden genom sina aldrig återbetalade lån från omvärlden, (bl.a. från amerikanska banker – Hitler rustade i stor utsträckning på kredit), i verkligheten drog in mer pengar än man tvingades betala ut i krigsskadestånd.

Än värre var att Versaillesfördraget tvingade Tyskland att erkänna att man ensam bar ansvaret för krigsutbrottet. Därmed blev fördraget – som Talleyrand kanske skulle ha sagt – till vad som var värre än ett brott, nämligen ett misstag. Bakgrunden till det första världsomspännande imperialistiska omfördelningskriget har diskuterats – och diskuteras fortfarande – bland historikerna. Men föreställningen att hela skulden låg hos Tyskland är en orimlig förenkling. Det är i själva verket segrarens sätt att tala om för den besegrade att:

–Där fick du så du teg!

Undertecknandet av freden den 28 juni 1919 i Spegelsalen i Versailles. Foto: Helen Johns Kirtland (1890-1979) & Lucian Swift Kirtland (död 1965) [Källa: US National Archives]

Det tyska tigandet blev som vi vet kortvarigt. Bläcket från undertecknandet hade knappast hunnit torka förrän diverse demagogiska gaphalsar framträdde på den politiska scenen. Dessa gaphalsar hade dessutom givits den betyd-

ande politiska fördelen att kunna peka på Versaillesfredens alla orättvisor och lögner.

Frågan är om den tyske kejsaren Wilhelm II var så värst mycket mer (eller, om man så vill, mindre) krigisk än sina kusiner på den ryska (Nikolaj II) eller brittiska (George V) tronen? Och vad beträffar den franske utrikesministern Théophile Declassés spelade upprördhet över Wilhelms påpekande att sultanen Abdelaziz av Marocko borde anses som regent över en suverän stat, var det inget annat än ännu ett schackdrag i det stora spel som ledde fram till kriget. Frankrike hade – lika litet som de andra imperialistiska staterna – någon moralisk företrädesrätt till kolonier i Afrika.

Det är möjligt att Wilhelm II som personlighet var mer bombastisk än sina kolleger. Hans uppskattning av skurrila skämt (om folk som gjorde i byxorna och där kejsaren själv skrattade hjärtligt åt sina lustigheter) ansågs opassande. Men hans betydande konstintresse verkar ha varit av ett tämligen normalt slag för furstar av hans rang.

Men hallå där! Fick vi inte i skolan lära oss att det var den knappt tjugoårige bosnisk-serbiske nationalisten Gavrilo Princip, som genom sina revolverskott i Sarajevo mot den österrikiske tronföljaren ärkehertigen

Franz Ferdinand av ätten Habsburg-Lothringen och dennes gemål i ett morganatiskt äktenskap, hertiginnan av Hohenberg Sophie Chotek von Chotkowa und Wognin, som kom att utlösa kriget? Enligt detta synsätt kom kriget som en blixtnedslag från klar himmel. Europa, åtminstone dess välmående överklass, dansade och log som bäst under *La Belle Époque* [2]. Konsterna och arkitekturen (i jugendstil) blomstrade. Och bara undantagsvis var älskarinnan på dåligt humör. Just i denna lyckliga tid drabbas man av ett oförutsett krig på grund av en fanatisk nationalistisk terrorist.

I och för sig var bondgrabben Gavrilo Princip (1894-1918) en allvarligt sinnad och litterärt beläst yngling, som drömde om Balkans pånyttfödelse inom ramen för en jugoslavisk stat. För att uppnå detta försökte han och hans meningsfränder använda sig av terrorvapnet. Paradoxalt nog skulle de få historiskt rätt. I spillrorna av det habsburgska riket bildades 1918 Kungariket Jugoslavien, som 1945 under ledning av Josip Broz Tito ändrade statskicket till republik. Jugoslavien skulle komma att bestå i drygt åttio år. Den 28 juni 2015, på dagen 101 år efter skotten i Sarajevo, restes i Belgrad en staty över Princip, som i Serbien åtnjuter hjältestatus, (åtminstone i vissa kretsar).

Uttalande av sådana som Bismarck, Friedrich Engels och svensken Sven Hedin vittnar om att insikten om ett stort krig ”låg i luften” långt innan det faktiskt utbröt. Att dessa personer hade mycket olika åsikter om hur det kommande kriget, som allt tydligare kastade sin skugga framför sig, skulle gestalta sig är självklart. Att konflikten mellan Tyskland och Frankrike av tradition utgjorde ett centralt tema var nog de flesta överens om. I verkligheten blev 1:a världskriget långt mer ödeläggande och de politiskt-historiska konsekvenserna långt mer vittgående än de flesta – möjligen med Friedrich Engels som undantag – anade.

Till de tyskar som intellektuellt brottades med kriget hörde det litterära brödraparet Heinrich och Thomas Mann (1871-1950 respektive 1875-1955). De växte upp i en förmögen och kultiverad köpmansfamilj i Lübeck. Huset (”*das Buddenbrookhaus*”) är numera ett museum [3]. Som litterärt brödrapar skilde sig bröderna Mann påtagligt från till exempel de parisiska bröderna de Goncourt, Edmond och Jules (1822-96 respektive 1830-70). Medan de senare samarbetade även rent litterärt – vilket idag inte framstår som en fördel beträffande de romaner de författade tillsammans – var bröderna Mann påtagligt olika i temperament och länge även i politisk inställning. Huruvida ”lille-

bror” Thomas kände ett behov av att revoltera mot sin äldre brors radikala och frankofila hållning, i synnerhet dennes motvilja mot den underdånighet Tysklands *Kleinbürgerlichkeit* visade det wilhelminska kejsardömet (tidlöst formulerad i romanen *Der Untertan*, Undersåten, 1918), vet jag inte. I varje fall kände Thomas Mann ett starkt behov att i det pågående kriget försvara sin ”tyskhet”, vilket resulterade i den omfångsrika essän *Betrachtung eines Unpolitischen*, publicerad 1918 och nyligen översatt till svenska av Per Landin och Urban Lindström, (*En opolitisk mans betraktelser*, Atlantis, Stockholm 2012, 613 sidor). Jag ska här kortfattat diskutera syftet med Manns bok som jag uppfattar det. Att jag personligen finner boken pratig och tungläst kan lämnas därhän. Översättarna Landin och Lindström har gjort en viktig kulturinsats genom att överföra denna något besynnerliga – men historiskt-ideologiskt viktiga och, inte minst, synnerligen ambitiösa – text till svensk språkdräkt.

Som motto för boken sätter Mann ett citat av Goethe: ”Jämför dig! Se vad du är!”. Den jämförelse Mann avser är den mellan å ena sidan den ”tyska”, den germanskt protestantiska och ”vilda” nordeuropeiska ”anden” och den medelhavsbaseade latinska, klassiskt civiliserade, rationella

och litterärt orienterade sydeuropeiska. Med Manns egna ord:

*Enligt min mening är civilisationen inte bara något som har med tanken och intellektet att göra, utan snarare och rentav är det **intellektet i egen hög person** – intellektet i betydelsen förnuft, moral, tvivel, upplysning och slutligen **upplösning**, medan kulturen däremot innebär den konstnärligt organiserande och uppbyggande, livsuppehållande och livsbejakande principen.* (Sid 187f, orden i fetstil är kursiverade i originaltexten).

Den Thomas Mann som skriver detta är i fyrtioårsåldern och är redan, särskilt genom den stora släktrönikan *Buddenbrooks: Verfall einer Familie* från 1901 (Buddenbrooks: en familjs fall; sex gånger översatt till svenska, första gången 1904) en internationellt erkänd författare. Om ungefär femton år (1929) ska han tilldelas Nobelpriset. Men den fyrtioårige Manns försök att mitt under brinnande världskrig konstruera en gränslinje mellan "konst" och "intellekt" är, enligt min mening, en lika tveksam som farlig ideologisk övning. Egentligen är det samma typ av demarkationslinje som den brittiske författaren och fysikalkemisten C.P. Snow i mitten på 50-talet drog upp mellan de "två kulturerna", *the sciences and the humanities* (vetenskapen och humanismen). Men medan Mann ser kon-

sten som den "uppbyggande" och "livsbejakande" principen ser Snow vetenskapsmännen ("*the scientists*") som de som är progressiva och framstegsinriktade, medan de "litterära intellektuella" är tillbakablickande. Den enkla sanningen är nog att klokskap såväl som dårskap kan existera på ömse sidor om denna artificiella gräns.

Thomas Manns ärende med *Betrachtungen* tycks dock vara ett annat än ett rent filosofiskt. Det pågår ett krig och han vill framhålla att även det av sina fiender (Frankrike, England, Ryssland) så obarmhärtigt kritiserade Tyskland har rätt att vara patriotiskt och att själv definiera och slå vakt om sina nationella intressen. Det pågående kriget uppfattar han som nämnt som en "kulturkamp" mellan två olika europeiska "temperament" eller "traditioner", en germansk protestantisk och en annan som har sina rötter i den klassiska världen och i upplysningen. Det är inte endast de beväpnade soldaterna som i en blandning av ursinne och dödsskräck rusar mot varandra; över det örönbäövande stridslarmet tycks en hegelsk Världsande driva truperna framför sig i jakten på en antites. Då detta är utgångspunkten är det inte förvånande att en stor del av boken, rättare sagt hela boken, handlar om Manns försök att definiera och särskilja vad som är specifikt för den tyska

anden. Redan tidigt i boken deklarerar han:

När jag på följande sidor framför åsikten att demokratin, att själva politiken är främmande och skadlig för tyskt väsen; när jag betvivlar eller bestrider att politik är Tysklands verkliga mission, sker inte detta i den – personligt och objektivt sett – löjeväckande avsikten att väcka mitt eget folks avsky för realiteterna eller att få det att vackla i tron på sina rättmätiga världsliga anspråk. Jag medger att det är min djupa övertygelse att det tyska folket aldrig kommer att älska den politiska demokratin av det enkla skälet att det inte kan älska själva politiken, och att den beryktade ”överhetsstaten” för det tyska folket är och förblir den bäst lämpade och anpassade och även den statsform som folket i grund och botten vill ha. (sid 44)

Nu ska det sägas att Mann efter krigsslutet snart kom att överge åsikten att demokrati var något för tysken ”onaturligt”. De bittra politiska konflikterna inom Weimarrepubliken, inte minst mordet på utrikesminister Walter Rathenau i juni 1922, ledde honom till att öppna ställning för den demokratiska republiken. Denna hållning förstärktes givetvis av nazisternas politiska uppmarsch och 1933, strax efter Hitlers maktövertagande, gick Thomas och Katia Mann och deras två

äldsta barn Erika och Klaus i exil. Thomas och Heinrich Manns verk hörde till de som brändes i de nazistiska bokbålen och 1936 frantog regimen honom hans tyska medborgarskap. Han skulle återfå det först 1946.

Att Thomas Mann under 1:a världskriget önskade vara en god tysk patriot är inte mycket att säga om. Kanske inte heller om att han – genom att välja att se kriget som en konflikt mellan olika nationella traditioner och ”mentaliteter” (Mann använder ordet *Geist*) – får anledning att utförligt brodera över temat ”tyskhet” kontra ”fransk upplysning”. Men det är svårt att undgå känslan att denna ambitiösa dissektion av tysk respektive fransk mentalitet rymmer ett drag av självbedrägeri. Ty kriget var ju inte ett uttryck för Wilhelm II:s eller Raymond Poincarés olika personligheter. Mann formulerade de grundläggande politiska drivkrafterna bakom kriget tydligare i en artikel i Svenska Dagbladet den 11 maj 1915:

Voro icke alla intresserade af kriget? Ryssland ville vinna Konstantinopel och öppet haf, Frankrike återeröfra de förlorade provinserna, England slå den tyska konkurrensen till marken, och alla tillsammans hängåfvo sig åt det innerliga hoppet att oskadliggöra Tyskland. Allt det där var icke möjligt utan krig. Tyskland ensamt hade

icke behof af kriget för att gå sin väg fram.

Thomas Mann försvarar Tysklands hållning i SvD den 11 maj 1915.

Ja, kriget var ett krig mellan imperialistiska stater om makt och inflytande. Det av Bismarck skapade Tyska Riket var en ny och hungrig stat i Europas mitt som i kraft av sin militära makt och industriella potential krävde sin plats vid bordet och att de gamla makterna makade åt sig. Vilket de senare inte hade någon lust med. Att kriget handlade om olika filosofiska principer var en ren idealisering som alla sidor hedrade sig själva med.

NOTER

[1] William Shirer, *The Collapse of the Third Republic; An Inquiry into the Fall of France 1940*. New York, 1969.

[2]
<https://www.youtube.com/watch?v=LUIOWmTFbVY>

[3] Heinrich und Thomas Mann Zentrum, Mengstraße 4, 23552 Lübeck

Rekonstruktion av matsalen i bröderna Manns barndomshem i Buddenbrookhaus i Lübeck. [Källa: Public domain]

Rekonstruerad interiör från bröderna Manns barndomshem i Buddenbrookhaus i Lübeck. [Källa: Public domain]

Fredsbilder i Guatemala:
Minne, försoning och rättvisa
efter inbördeskrig och
folkmord

ANNE LIDÉN

I min serie om fredsmonument vill jag lyfta fram fredsbilder och minnesplatser över alla offer i inbördeskriget 1960-1996 i Guatemala, särskilt de massakrer och folkmord som den diktatoriska militärmakten genomförde mot Maya-folket under 1980-talet. Fredsstatyn i staden Chimaltenango och Nationalpalatsets fredsskulptur i Guatemala city presenteras liksom minnesutställning och Maya-kulturens traditioner på Rabinal Achí kommunmuseum. Artikeln berättar om fredsprocessen 1990-1997 och Nobels fredspris 1992 till Rigoberta Menchú Tum samt om landets svåra försoningsarbete. Sedan 1990-talet har Maya-folket alltmer aktivt kämpat för och utvecklat sin traditionella kultur inom flera fält, konst, dräkter, musik, dans och drama. Ett nyskapande livaktigt konstliv ger självförtroende och hopp om framtiden. En bakgrund ges också till de rättegångar som pågått under 2000-talet mot de ansvariga militärerna, där många anhöriga till offren fått upprättelse. Många

massgravar har öppnats, rättsmedicinska undersökningar genomförts och kvarlevor har därmed kunnat återföras till de anhöriga för begravning på nya begravningsplatser.

I den centrala stadsparken i staden Chimaltenango väster om Guatemala city anlades en minnesplats i början av 1990-talet över alla dem i regionen som fallit offer för den styrande militärmaktens grymheter under inbördeskriget 1960-1996. Det handlar om fångslande, tortyr och fördrivning av oppositionella, men främst om de massakrer och folkmord som Maya-folket utsattes för under 1980-talet. På platsen restes en staty med en skulptur som föreställer en Maya-kvinna, klädd i traditionell dräkt, som lyfter ett brutet svärd över sitt huvud (Chimaltenango memorial: www.hmdb.org) [**Bild 1 a, b**]. På statyns sockel finns fram till inmurad en stenplatta med texten:

*”En memoria de los miles y miles de mártires que lucharon por la paz con justicia social del pueblo maya kaqchikel y no maya que fueron:
secuestrados, desaparecidos, torturados, masacrados y asesinados
por las fuerzas represivas de los últimos 36 años”*

”Till minnet av de tusen och åter tusen martyrer som kämpade

för fred och social rättvisa för folket, både Maya Kaqchikel och icke-Mayas. De blev kidnappade, fördrivna, torterade, massakrerade och avrättade av den förtryckande militärmakten under de senaste 36 åren.”

Inskriptionen har även tillägg med två citat, dels ur Mayas heliga rådsbok *Popul Vuh*: ”Från öster vi kommer och till öster vi återvänder”, dels ur *Bibeln*: ”Saliga är de fredliga ty de ska bli kallade Guds barn” (Matt. 5:9). [Förf. övers.] (Tedlock 1985) På sockelns fram- och baksida finns andra inmurade stenplattor med namn på dem som dödats, och många liknande minnesstenar är resta på platsen. Mot sockeln står också stenplattor uppställda med namn på organisationer som samarbetat kring monumentet, som berör alla 16 kommuner i regionen. Minnesplatsen stod färdig 1997, men fler minnesstenar har därefter tillkommit. Maya-folket med dess olika grenar och andra ursprungsfolk, garifuna och xinca, utgör mer än hälften av landets befolkning. Alla inskriptioner visar emellertid att monumentet hedrar minnet över alla offer, både från Maya-folket, gerillakoalitionen URNG (Guatemalas nationella revolutionära union), folkrörelser och övriga oppositionella. En kort bakgrund till inbördeskriget 1960-1996 ges nedan.

Maya-kvinnan på statyn är klädd

i den traditionella Maya-dräkten, *traje*, en dräkt som spelar stor roll i Maya-folkets kulturella kamp idag för folklig upprättelse och social rättvisa. Vävningen av den färgrika dräktens tyg och broderade mönster, dess olika delar och hur dräkten ska produceras och utvecklas, har blivit en viktig ekonomisk faktor i byarnas kooperativ.

Bild 1 a. Chimaltenango fredsmonument i den centrala stadsparken. Staty med kvinna klädd i traditionell Maya-dräkt som lyfter händerna med ett brutet gevär. Minnesplatsen anlades 1992-1997. (Foto Aron Lindblom 2010. Kristna freds rörelsen).

Som framgår av de två citaten på statyn så kombineras två huvudtraditioner i Maya-kulturen, de ursprungliga förkoloniala sed-

erna har blandats med det spanska koloniala och kristna arvet. Då många besöker platsen på den internationella fredsdagen 21 september spelar den en viktig roll i det fortlöpande freds- och försoningsarbetet efter kriget (Lindblom 2010; mapeo.memorialparalaconcordia.org).

Bild 1 b. Fredsmonumentet i centrala stadsparken, Chimaltenango, med sockelns stenplattor. (Foto J. Makali Bruton 2017). Armar och överkropp markerade i större proportion. Senare foton visar klarare färger i Maya-dräkten. På aktuellt foto som presenterar parkområdet i Google Earth skiner solljuset på dräktens gröna kjol.

Man kan ställa sig frågan hur minnesplatsens betydelse, statyns Maya-kvinna och dess symbolik, utvecklats under åren? Vad

säger hon till de unga idag som inte varit med om inbördeskriget?

MOTSTÅNDSKAMP, FREDSPROCESS OCH FREDSPRIS 1992.

Fredskvinnan i Maya-dräkten på statyn i Chimaltenango kan framför allt ses som en symbol för den svåra fredsprocessen på 1990-talet och slutet på inbördeskriget genom det fredsavtal som slöts 1996. Hon bryter svärdet itu för att markera att vapnen nu inte ska vara vägen framåt. En som var drivande bland Maya-kvinnorna och det folkliga motståndet under 1980-talet var Rigoberta Menchú Tum. [**Bild 2.**] Hon föddes 1959 i Chimal som hör till Maya Quiché-grenen bland kaffeplantagerna i norra höglandet, ett gammalt kungadöme. Fadern Vicente var aktiv i bondeorganisationen CUC, och 1979 gick även den 20 år gamla Rigoberta med. När hennes föräldrar fängslades, torterades och mördades av militären, blev hon aktiv i Folkfronten, men tvingades snart fly till Mexico där hon kunde verka. Från exilen deltog hon i den enade oppositionen (RUOG) under hela 1980-talet och spred information internationellt om krigsförbrytelserna mot Maya-folket. Hennes självbiografi *I, Rigoberta Menchú. An Indian Woman in Guatemala* kom först ut på spanska 1983 och sedan på engelska 1984 i New York, redigerad av E. Burgos Debray, där-

efter översatt till 12 språk. 1986 deltog Rigoberta Menchú i filmen *When the Mountains tremble*, som skildrar övergreppen och Maya-folkets lidande. All information och dokumentation, strider och påtryckningar från inhemsk opposition och internationella organisationer ledde så småningom fram till fredssamtalen 1990-1996. (Menchú Tum 1983/1984; 1998)

Bild 2. Fredspristagaren Rigoberta Menchú Tum. Tillhör folkgruppen Maya-Quiché, från Chimel, Guatemala. (Foto Public Domain)

För sitt upplysningsarbete i motståndskampen och deltagande i fredsprocessen blev Rigoberta Menchú vid 33 års ålder tilldelad Nobels Fredspris 1992 (nobelprize.org/prizes/peace). När Rigoberta Menchú framträdde den 10 december vid prisceremonierna i Oslo, ville hon visa att

hon företrädde hela Maya-folket i Guatemala. Hon bar sin traditionella färgrika Maya-dräkt med alla delar, blus, kjol, midjebälte, sjal och hårband, och gick barfota. Prispengarna har hon använt till att grundlägga en stiftelse i sitt namn, av vilken det framgår hur hennes internationella arbete fortsätter med att vara en "ambassadör" för Maya-folkets kultur. Efter fredspriset och fredsavtalet har Rigobertas självbiografi utsatts för flera kritiska granskningar, vilka visat på många fabulerande och uppbyggda påståenden kring hennes uppväxt (Menchú 1983/1994; Nelson 2001; Avant-Mier & Hasan Jr. 2008). Granskningen har vållat en omfattande internationell diskussion om hennes position och källvärdet av övriga uppgifter, ofta från högerinriktad amerikansk press. Den norska Nobelkommittén redovisar flera källor och litteratur om denna kritik, men framhåller att priset till Rigoberta Menchú står fast beroende på hennes väldokumenterade arbete för fred och försoning. Nyare forskning har uppvärderat storheten i hennes berättelse, som de sätter in i den muntliga traditionen hos ursprungsbefolkningen och i sanningskommissionernas dokument på 2000-talet (Grandin 2011). Trots omvärldens besvikelse och kritik har hon fortsatt sitt politiska arbete, bland annat ställde hon upp i presidentvalet 2007.

Jämför man Maya-kvinnan på statyn med foton på Rigoberta Menchú framgår det att det inte är fråga om ett porträtt av henne, även om de båda bär *traje*. Skulptören i Chimaltenango har skildrat en ung Maya-kvinna som blickar fram mot en fredligare värld. Guatemalas vapen med två korslagda gevär och sablar inramade av lagerkransen, illustrerar däremot landets våldsamma historia alltsedan självständigheten 1821, se nedan. [**Bild 4 a**]. En jämförelse kan göras med en svensk fredsskulptur, Ivar Johnsons kraftfulla kvinna på Stora Torget i Karlstad 1955, som också bryter ett vapen, ett svärd, över sitt huvud. Monumentet symboliserar unionsupplösningen och freden mellan Sverige och Norge 1905, en viktig bakgrund till Nobels fredspris, vilket jag tagit upp i en tidigare artikel (Lidén, För och Nu 1:2018). Det var i min tidigare forskning kring fredsbilder jag mötte bilden av Maya-statyn i Chimaltenango. Dessa två skulpturer skildrar aktivt handlande kvinnor, till skillnad från de vanligen förekommande fredsstatyerna i världen, med mer väna, svävande och dansande kvinnogestalter.

I huvudstaden Guatemala city restes ytterligare ett fredsmonument 1997, framför det Nationella Kulturpalatset som är säte för det nationella freds- och försoningscentret. [**Bild 3**] Skulpturen av konstnären Luis Fernando

Carlos Leon föreställer två upplyftande händer vars mötande öppna handflator bildar en skål.

Bild 3. Det nationella fredsmonumentet, bronsstaty 1997. Skulptör Luis Fernando Carlos Leon. Nationella Kulturpalatset Guatemala City. (Foto Public Domain)

Armarna vilar på en sockel i traditionell Maya-dekor, under vilken man ser nedtryckta figurer på hög med knutna händer. Händernas möte symboliserar fred och försoning, ett enat folk och ett enat land. I de öppna händerna lägger människor blommor för att minnas och hedra offren, och på den internationella fredsdagen 21 september markeras årligen minnet av fredsprocessen. Det svåra försoningsarbetet pågår ständigt, vilket framgår av Maya-kvinnornas vittnesmål om systematiska sexövergrepp som framkommit i sanningskommission-

ens arbete och under flera rättegångar under 2000-talet (www.sida.se/guatemala; Wilhelmson 2017). Från svenskt håll ges bistånd i samarbete med Sida och FN:s utvecklingsprogram till såväl försoningsarbete och människorättsförsvarare i rättsprocesserna, kamp mot analfabetism och fattigdom som för ursprungsfolkens rätt till jord (Rapport UD 2016/1718; Mänskliga rättigheter/UD 2017; www.sida.se).

Bild 4 a. Guatemalas vapen över Självständigheten 1821. (Foto Public Domain)

KOLONISATION, INBÖRDESKRIG OCH FOLKMORD.

Ursprungsbefolkningarna och Maya-kulturen har en mångtus-enårig civilisationshistoria som sträcker sig över stora områden i Mexico och Centralamerika under den precolumbianska perioden, med välstånd och en rik andlig kultur, stor konst och arkitektur (Hendson 2006). Den på-

kostade utställningen i Stockholm 1952 av konst från Mexico gav svenska folket en ny inblick i dessa högkulturer och kolonisationens historia, och byggde på ett nära samarbete mellan kulturinstitutioner i Sverige och Mexico (Mexikansk konst 1952).

Bild 4 b. Hemaltare med bild av Jungfru Maria av liknande typ som Santa Maria Immaculada Concepción de Guadalupe. Denna Maria bild i spansk kolonial stil från Mexico fick stor spridning (Foto Public domain)

Spaniens kolonisation av Centralamerikas länder på 1500-talet genomfördes med stor grymhet mot ursprungsbefolkningarna. I första skedet reducerades befolkningen dramatiskt med över 20 miljoner, ett av världshistoriens värsta folkmord. Den katolska kyrkan etablerades med hård vapenmakt, men så småningom blev kyrkans Mariagestalt assimilerad

i den folkliga kulturens bildvärld och fromhet (Brennwald 2001; Kroger 2012). [Bild 4 b] Sedan självständigheten 1821-1839 har landet Guatemala styrts av många diktatorer, rika jordägare och mäktiga utländska företag. Slaveriet avskaffades officiellt 1824 och hundra år senare inleddes på 1940-talet en demokratiseringsprocess (Doiron 2077, s. 32 ff). En ny regering som leddes av Jacobo Arbenz genomförde i början av 1950-talet en jordreform, *Dekret 900*, som skulle fördela jord till bönderna att bruka, och man konfiskerade jord från rika markägare. [Bild 4 c Titelbild.]

Bild 4 c. Titelbild. Kaffeskörd. Oljemålning Angelina Quic Ixtamer 2017. (Foto Terraexperience)

Denna jordreform utmanade jordägarnas, det amerikanska företaget United Fruit's och kaffeplantagernas ekonomiska intressen, varför USA genomförde en intervenering med legosoldater för att krossa den demokratiska regeringen. 1954 tvingades Jacobo Arbenz fly och militären tog makten. Statskuppen kunde genomföras med stor grymhet och ett svek från det internationella samfundet FN. Att USA kunde få internationellt stöd berodde till stora delar på det kalla krigets

antikommunistiska hysteri som dominerade propagandan och debatten under lång tid.

Bild 5. Äldre typ av turistannons för Guatemala. Här framställs Maya-kvinnan i blekt guldfärgad dräkt som en posande fotomodell tillsammans med en Texas-kvinna i käck cowboyutstyrel, hand i hand i glad harmoni. Det var denna bild av landet som de amerikanska turisterna skulle få. De två ländernas vapen har formats som en enhetlig vapensköld.

Ett omfattande förtryck mot Guatemalas befolkning skedde genom dödsskvadroner, som utförde fängslanden, massavrättningar och tvångsfördrivningar. Misstanke om samröre med vänsterorganisationer och kommunister var ofta en grund till anklagelserna. När det folkliga motståndet formerades och gerilla-

rörelser växte fram, ökade det blodiga militära förtrycket.

De paramilitära styrkorna tränades och beväpnades på amerikanska militärbaser för att slå ner folket, bland annat på militärskolan School of America (SOA). Detta resulterade 1960 i ett inbördeskrig som skulle vara till 1996 och napalmbomberna som fälldes över byar och städer var desamma som senare i Vietnam.

Turistannonsens glättiga bild av landet från denna tid ger som synes en vänskaplig bild av enhet och harmoni mellan Guatemala och USA, en Maya-kvinna och en Texas-flicka hand i hand. [**Bild 5**]. Den bleka dräkt som Maya-kvinnan på annonsen bär påminner mer om indiandräkter i Texas än om Maya-dräktens starka röda färger. På detta sätt spreds en falsk bild av enhet och fred. Två år före sin död gav emellertid den mexikanske konstnären Diego Riveras målning "La Gloriosa Victoria" 1954 en helt annan bild av statskuppen, som avslöjar ledarna för USA:s militärmakt och landets högerledare Castillo Armas omgivna av bananklasar och döda människor. [**Bild 6 a**]. Inte förrän 2010 kunde den visas på en utställning i Kulturpalatset i Guatemala city.

Inbördeskriget skördade många tusentals offer (Doiron 2007). På 1960-talet räknade man över 8000 döda och mängder av

fängslade, saknade och flyktingar.

Bild 6 a. La Gloriosa Victoria. Statskuppen då USA:s ledare med vapenmakt störtar Jacobo Arbenz legitima regering och sätter in en högerregim ledd av Carlos Armas som skakar hand med John Foster Dulles. Utkast till muralmålning (250 × 450 cm), tempera på duk 1954. Diego Rivera (1886-1957). Den lånades ut av konstnären till Pushkinsamlingen i Moskva och glömdes sedan bort i magasin till år 2000. Först 2010 kunde den visas på utställningen "Óh Revolución! i Kulturpalatset i Guatemala city. (Foto Pushkinsamlingen Public Domain)

På 1970-talet ökade antalet dödsoffer varje år och 1976 gavs uppgifter om 20 000 döda. När fredsprocessen inleddes på 1990-talet hade man summerat till över 200 000 döda, nära 50 000 tvångsfördrivna och 1 miljon flyktingar, medan många förblivit saknade. Det var under åren 1981-1983 som befolkningen i landet drabbades av den hårdaste och mest brutala terrorn (Burt 2016). 1982 genomförde generalen Jose Efraim Rios Montt en statskupp, och han fick stöd av den amerikanske presidenten Ronald Reagan som ledde en antikommunistisk kampanj i Central-Amerika. [**Bild 6 b**]

Bild 6 b. Diktatorn och generalen Jose Efraín Ríos Montt 1982, då han planlade och genomförde folkmordet mot Maya-folket. (Foto Public domain)

Diktatorn Ríos Montt inledde ett systematiskt folkmord mot Maya-folkets olika grenar, grundat på anklagelser om folkligt motstånd och samröre med gerillarörelsen. Militära och paramilitära beväpnade styrkor gick in i byar där obehäpnade bybor tillfångatogs, misshandlades och torterades för att senare avrättas. I dessa massaker som skedde över hela landet utsattes kvinnor för systematiska våldtäkter, barn dödades eller stals, och många drevs på flykten när byarna brändes ned. [Bild 7-8] De döda kropparna slängdes ner i massgravar, varav 84 hittills har hittats och kunnat grävas fram. Den hårda förföljelsens terror skapade skräck i hela samhället och flyktingströmmen ökade. Guatemalas sanningskommission (CEH) har dokumenterat 626 massaker begångna av dessa styrkor (CEH 1999a:252). Dessa uppgick under åren till 64 000 soldater. Minnesplatserna över massakrerna i Las Dos Erres och Río Negro, Rabinal, som var särskilt grymma tas upp vidare ned-

an. Internationell press och människorättsorganisationer i USA, i FN och övriga världen, samlade dokument och spred information och protesterna växte sig starka.

Bild 7. En Maya-kvinna passerar en muralmålning på en gata i San Cristóbal, Alta Verapaz, som skildrar inbördeskrigets terror efter jordreformen. En beväpnad legosoldat från Militärzonen 21 bränner ned och bombar byar och dödar människor. (Foto Jeff Abbott)

En rad stödorganisationer bildades för att solidariskt bistå de överlevande inom befolkningen, både i Maya-folket, gerillan och övriga drabbade, och för att förhindra terrorn och frige fångar. Som ovan nämnts kom i början av 1990-talet fredssamtal till stånd, och efter fredsslutet 1996 började man samla dokument för att kunna ställa de ansvariga militärerna till svars för krigsförbrytelseerna under inbördeskriget. Det visade sig att 93% av dessa brott begåtts av just militärmakten. Flera rättegångar har pågått under hela 2000-2010-talet och väckt stor internationell uppmärksamhet, särskilt målen mot generalen Ríos Montt (Abbott 2016; Burt 2016; Garcia 2019;

Wilhelmson 2017). Från svensk sida har många deltagit i det solidariska arbetet som fredsobservatörer och ledsagare, bland annat från stödgrupper för Latinamerika och den kristna fredsrörelsen (Gadd 2011; Lindblom 2009; 2010; 2011; 2106; Sida/Guatemala, 2017; www.krf.se). Stödet har givits till de inhemska organisationerna, bland annat ADIVIMA och Famdegua. Innan jag redovisar de många rättegångarna vill jag ta upp fredsslutets betydelse för ursprungsbefolkningen, särskilt återuppbyggnaden av Maya-folkets byar, konst och kultur.

Bild 8. En kvinnlig konstnär målar en väggmålning som skildrar militärens massaker, med avrättning och fängslande av män och kvinnor. Men här framställs också det gripande välkommandet av kvarlevorna. (Foto Public Domain)

KONST SOM MOTSTÅND OCH FRAMTIDSHOPP. BYARNAS KULTURKOOPERATIV.

Idag kan konstnärerna i Guatemala ge sin bild av inbördeskrigets historia utifrån folkets motstånd, gerillans försvar av

Maya-folket, folkrörelserna och de oppositionella i städerna. [**Bild 7**]. I byar och städer skapas offentliga bilder på murar och väggar som berättar om militärernas många övergrepp och om den politiska kampen för att få upprättelse och rättvisa. Målningarna skildrar också tacksamheten inför att återfå kvarlevorna och kunna begrava sina anhöriga. [**Bild 8**]. Ett praktiskt konstsamarbete har bidragit till en livaktig utveckling för de enskilda konstnärerna, vilket alla utställningar och websidor visar prov på (Artemaya.com). I området runt Lago de Atitlán har det växt fram många konstgallerier.

Bild 9 a. Kvinnor väver med den traditionella ryggbandsvävstolen tyger till kjol och blus i den traditionella Maya-dräkten. Blusarna pryds även av broderade stiliserade mönster, med djur, blommor, växter och ädelstenar. Varpen är till synes fästad i andra änden uppe i himmelen, vilket illustrerar den mytiska roll som vävningen har i Maya kulturen. I bakgrunden syns vulkaner vid sjön Lago de Atitlán, uppkallad efter den aktiva vulkanen Atitlán, 3525 m. ö. h. (Foto Galleria Arte Tzutujil, Chimaltenango)

Här ges några exempel på de många motiv som skildrar Maya-

kvinnornas liv och folkets traditionella dräkter, med kvinnor som väver tyger och broderar i starka och lysande färger (*terraexperience*). [**Bild 9-10**]. Kvinnodräkten består av en handvävd och broderad blus, *huipil*, ett bälte, *faja*, en handvävd eller maskinvävd omlottkjol, *corte*, och ett hårband kallat *cinta*. Mansdräktens huvudduk, *tzute*, skjorta, *camisa*, och byxor, *pantalon*, är vävda i bomull men jackan är vävd i ull, *capixay*. Till dräkterna hör en ullmantel. (Fowler Williams 2019; mayaweawings.com)

Bild 9 b. En Maya kvinna med huvudkorg på väg till marknaden för att sälja sina varor, fjäderfä och de tyger hon vävt och blommor. Barnet på hennes arm påminner om de mycket populära dockorna. Hon bär sin traditionella dräkt med broderad blus, bälte och kjol. I bakgrunden reser sig den

höga aktiva vulkanen Atitlán. Oljemålning Domingo Coche Mendoza 2017. San Juan La Laguna. (Foto Angelina Quic Galleria. Terraexperience)

Produktionen av dessa dräkter har efter krigsslutet har spelat en viktig roll i den ekonomiska utvecklingen för Maya-distriktens byar och bondekooperativ, både för män och kvinnor (Willhoit 2005; Fowler Williams 2019). Hela processen från odling och skörd av bomull och insamling av ull, till att tvätta och färga, spinna garn och väva med horisontell vävstol har en mångtusenårig historia som skildras i forntida konst, epos och arkeologiska fynd av vävredskap (Hendson 2006; Popol Vuh). [**Bild 10**]

Bild 10. Forntida bilder av mytiska väverskor. Enligt legenden var det Månggudinnan som lärde Maya folket vävkonsten. Indiankvinnornas vävstolar i Maya- och Aztec kulturerna återfinns i bildkonsten i skulpturer, väggreliefer, vaser och illustrerade böcker. (Foto Public domain)

Den mytiska Månggudinnan och Jaguargudinnan Ix Chel hade enligt legenden lärt Maya-folket konsten att väva, och vävkulturen är omgiven av flera ceremonier och seder. Förr använde man växtfärgade garner medan man idag främst använder syntetiskt

färgad värftråd och silkegarn för broderier. En traditionell vävstol, *ryggbandsvävstol*, med sked och skaft används och man väver för hand. Väverskan sitter ner, fäster vävstolen med varpen med ett brett bälte runt höfterna och knyter fast varpens andra ände uppe i ett träd, ett tak eller en vägg. [Bild 11 a-b] Inslagen görs för hand med skyttel eller med vävnål. Männen använder ofta trampvävstol med slagbom och symaskiner för grövre tyger.

Bild 11 a. Maya kvinnor sitter tillsammans och väver med ryggbandsvävstolar som är fästade runt höften och vars andra del är förankrat uppe i ett träd på en uteplats. Det är den traditionella vävstol som finns skildrad i Maya-kulturens forntida konst och epos. Förr användes växtfärger vid färgning av bomull och ull, men idag brukas mest syntetiskt färgade värftrådar och garn. (Foto Public Domain).

De kulturella kooperativen har möjliggjort för byborna att återvända, stanna kvar och bygga upp sina samhällen igen. Kvinnorna kan även ha barn på ryggen medan de väver, och på så sätt växer den unga generationen

upp i textiltraditionen. Framför allt har de många Maya-regionerna skapat olika ekonomiska samarbeten kring försäljningen, och på så sätt kan de stärka ekonomin. (www.terraexperience.com). Kvinnoorganisationen AFEDES med över 30 kooperativ har från 2011 fört en framgångsrik kulturell och rättslig kamp för att säkerställa den intellektuella äganderätten, upphovsrätten och patenten för de olika Maya-mönstren i regionerna. Man räknar numera med över 1500 anslutna väverskor (Eulich 2019).

De har sett hur kommersiella krafter i turistindustrin inte sällan stulit deras mönster för egen vinning. [Bild 11 c].

Bild 11 b. Broderat Maya mönster på den vävda blusen, huipil. Silkebroderi, Katchiquel, Patzun. Denna typ av Maya-mönster är nu föremål för en rättslig kamp för kollektiv intellektuell äganderätt. (Foto. Public domain).

Intellektuell äganderätt skyddas av den internationella konventionen WIPO, Världspannsorganisationen för den intellektuella äganderätten, som ingår i skydd av immaterialrätten (Svenska Unescoråd-

et 2005, s. 7). Maya-vävningen har blivit en så stark kulturell identitetsfaktor att man använder den metaforiskt i kampen för social rättvisa. ”*Weaving for justice!*” står det på parollerna.

Bild 11 c. En Maya kvinna håller upp rättegångshandlingarna i en rättegång om Maya-kvinnornas intellektuella äganderätt och upphovsrätt till de vävda och broderade Maya-mönster i regionerna. Kvinnorna hänvisar till sin hävdvunna rätt för att kunna få kontroll av produktion och försäljning. Det finns ett industriellt och kommersiellt hot från turistindustrin som vill tjäna pengar på Maya-dräkterna (Foto Mujeres AFEDES).

RABINAL ACHÍ – MUSEET. MAYA-DRAMA OCH MINNESRUM

Tre år efter fredsslutet grundades det kommunala Rabinal Achí museet 1999 på initiativ av stödorganisationen ADIVIMA (*Asociación para el Desarrollo Integral de las Víctimas de la Violencia en las Verapaces*). Heidi McKinnon redogjorde för initiativet till museet på en ICME-konferens 2009, inom Unescos internationella museiorganisation ICOM (ich.unesco.org; McKinnon

2009/2014). Museet ingår nu i ett brett latinamerikanskt nätverk av kommunala museer, vilka sätter den folkliga konsten och kulturen i centrum och som ger utrymme för medborgarnas röster och historia (Ocampo & Lersch 2010). Idag kallas det Rabinals kommunala museum, men även minnesmuseum (www.museo.rabinal.info).

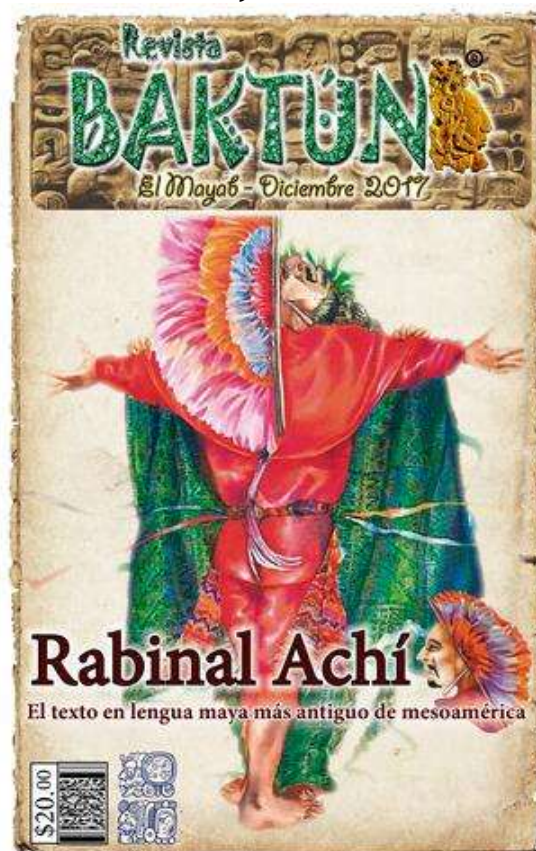

Bild 12 a. Rabinal Achí-dramat, nedtecknat på 1850-talet. Det är ett poetiskt epos om strider mellan forna dynastier, gudar, kungar och hövdingar, som förts vidare i muntlig tradition från 1100-talet före den spanska kolonisationen. Sedan 2008 är det klassat av Unesco som muntligt och immateriellt världsarv. (Fotot Public domain).

Bland dess permanenta utställningar vill jag lyfta fram två ex-

empel, dels den teaterhistoriska utställningen över det historiska Maya-Achí dramat från 1200-talet, vilket blev klassat som immateriellt världsarv 2008, dels förintelsemuseet med minnesrummen över offren för folkmordet i Rabinal 1982, bland annat Rio Negro där byarna utrotades för ett dammbygge (Yurchenko 2019). Frågan om museernas ansvar för sanning och dokumentation, men också för betydelsen av kulturell identitet och social rättvisa, betonas i etnografisk, antropologisk och museologisk forskning om museet (Museum and Truth 2014). Museet speglar hur försoningsarbetet förenar de två uppgifterna, såväl att minnas och dokumentera folkmordet, att stödja och minnas, som att återuppbygga och utveckla Maya-kulturen. Rabinal Achí museet kan på så sätt betecknas som ett fredsmuseum. I centrum för kommunmuseet i Rabinal står det förkoloniala dramat Maya-Achí, ett skyddat muntligt och immateriellt kulturarv (Henriquez-Puentes 2007; Yurchenco 2019). Det framförs årligen på Sankt Pauls dagen den 25 januari, Rabinals skyddshelgon. [**Bild 12 a, b**] I de färgrika och visuellt starka utställningarna på museet visas masker, dräkter, scenografi, instrument och dokumentation kring rekonstruktioner av poesi, danser, sånger, musik och föreställningar. Det episka poetiska dramat som handlar om forntida konflikter, jord- och släktstrider

blev känt på 1850-talet och publicerades på Maya-Quiché och franska 1860. Musiken i dramat blev nedskriven och publicerad 1857 och olika transskriptioner har publicerats sedan dess. De ursprungliga mytiska berättelserna har traderats i den muntliga traditionen. De polyfona Maya-musiken, solosången och den antifonala körsången har väckt internationellt musikhistoriskt intresse. Dramats Akt IV skildrar instrumenten flöjt och trumma (Eng. övers. Yurchenco 2019 s. 45):

”Oh you flute, oh you drums

Is this not the proper time

To play the flute, to play the
drum

In my own way?

Play the great melody, play the
small melody.

My foreign flute, my foreign
drum.

My Quiché flute, my Quiché
drum

The dance of my prisoner

Of the captive of my mountains,
in my valleys

Let us bow our heads as we turn
around

Strike the ground with our feet.

When we dance

With the male servants, the
female servants

Here under the sky, on the earth

May the sky, may the earth be
with you,

Oh flutes, oh drums”.

I rekonstruktioner och föreställningar av dramat har man använt bilder av mytiska gudar och djurmasker av den typ som visas på museet, bland annat jaguar- och örnmasker. Flöjter, trummor är utställda men även de trumpeter som används i föreställningarna.

Bild 12 b. Procession på Sankt Paulsdagen 25 januari i Rabinal. (Foto Guatemalas kulturministerium/Unesco.org)

Minnesutställningen över inbördeskrigets och folkmordets offer består av renskalade rum där de som dödats presenteras som individer, såväl de vuxna som de

hundratals barnen. På väggarna har man satt upp de officiella identitetskorten med svartvita foton, *cedula*, utfärdade av myndigheten och signerade av borgmästaren. Dessa har räddats från kommunala arkiv. Besökaren möter blickarna från alla offer som här framträder som vittnen till folkmordet och krigsförbrytelseerna. (**Bild 13 a, b**). Många av offren var barn, unga pojkar och flickor. Denna del av museet presenterar också videor, kartor och skyltar och information som berättar om alla de platser där massakrerna ägt rum. I filmer berättar anhöriga om minnesceremonier över anhöriga, massgravarnas öppnande, mottagande av kvarlevor för slutlig återbegravning, och vilka känslor och minnen detta väcker. Att inte glömma, att namnge, att våga berätta svåra sanningar, blir en del av försoningsarbetet. Parallellt publicerar museet och ADIVIMA-organisationen böcker och dokumentation. I sitt museipedagogiska arbete med olika besökargrupper har de också stöttat digitala samarbeten, samt internationella samarbeten med andra förintelsemuseer i Rwanda och Sydafrika. I brist på ett nationellt förintelsemuseum fungerar den gemensamma websidan som digitalt museum och där ges information om alla platser för massakrerna i hela Guatemala (mapeo.memorialporlaconcordia.org).

Bild 13 a. Överlevande besöker Rabinal minnesmuseum över folkmordet 1982-1983. Offrens identitetskort har räddats ur kommunarkivet. (Foto Public Domain)

Bild 13 b. De hundratals barnen, pojkar och flickor, som mördades i massakrerna 1982-1983 i Rabinal regionen framträder med namn i Rabinal minnesmuseum. (Foto Jorge Rodriguez Viatori. Rabinal museum).

RÄTTEGÅNGAR PÅ 2000-TALET. FOLKMORD, FÖRDRIVNING OCH SEXUELLT SLAVERI

Efter fredsslutet 1996 har det långa och svåra arbetet pågått med att dokumentera krigsförbrytelser och få igång rättsliga processer mot förövarna, och först på 2000-talet har omkring 13-15 fall kunnat komma till rättegång un-

der åren 2008-2016 och fram till idag (Burt 2017, s. 146 ff; Doiron 2007). Militärmakten och de ansvariga har försökt förhindra rättsprocessen genom bland annat attacker och mord mot olika vittnen, advokater och åklagare, men dessa människorättsförsvarare har fått skydd och internationellt stöd. Genom att de många massgravarna grävts fram och kvarlevorna kunnat identifieras av rättsantropologer, har de anhöriga till sist kunnat ställa de ansvariga militärerna till svars. Journalisten Jeff Abbott kommenterar den amerikanske presidenten Bill Clintons besök i Guatemala 1999, då han gav en muntlig ursäkt för USA:s så kallade "improprieties" (Abbott 2016). Dock har ingen makthavare i Washington eller vid någon amerikansk militärbas eller militärskola ännu blivit ställd till svars för sin inblandning i kriget och sitt stöd för militärjuntan.

Rättsfallen handlar om människorättsbrott, krigsbrott och folkmord, mord och sexualbrott, och domar som fallit har resulterat i mångtusenåriga fängelsestraff för de dömda militärerna. Rättegångarna mot diktatorn och generalen Rios Montt har spelat viktig roll i historien om krigsbrott och folkmord. Fredspris-tagaren Rigoberta Menchú Tum kunde 1999 driva fram en rättegång i Spanien om hans krigsförbrytelser, där han blev fälld av spansk domstol 2005. Därefter

anklagades han på nytt i Guatemala för massakrerna 1982-1983, då han planlade och genomdrev en utrotning av Ixil-Maya folket som grupp. Domen som föll 10 maj 2013 definierade brottet som just folkmord: ”*si hubo genocida*”, ”*Ja det är folkmord*”. (Burt 2017 s. 154). Efter överklaganden avled emellertid generalen 2018, innan han skulle avtjäna sitt tusenåriga straff. I antropologisk, etnografisk och människorättslig forskning om offren för inbördeskrig och folkmord i Guatemala, beskrivs de överlevandes situation som målsägande och vittnen, deras stora svårigheter med språk och medel i den rättsliga processen och deras stora behov av stöd (Garcia 2019 a-b; McKinnon 2014; Patterson 2016). Forskningen visar också hur kvinnorna, många gånger fattiga analfabeter, kunnat få praktisk hjälp i det rättsliga försvaret. Denna kamp har de fört parallellt med kampen för sin kulturella stolthet och konstnärliga identitet.

Nationella stödorganisationer har bildats för att hjälpa de anhöriga, kvinnor och familjer, såsom Famdegua, vilken stöds av den internationella medföljarorganisationen Acoguate. Dessa stöds av Sverige. I biståndsprogrammet från Svenska Sida ingår stödet till ”Sanning och rättvisa efter den väpnade konflikten” (www.sida.se/Guatemala).

Samarbete sker med Diakonia och den kristna fredsrörelsen i Sverige, som sedan 2001 årligen skickat fredsobservatörer för att skydda och ledsaga målsägande och vittnen vid rättegångar. Bland dem kan nämnas Aron Lindblom, Cecilia Gadd och Annika Wilhelmson, vilka löpande rapporterat om sina iakttagelser (Gadd 2010; Lindblom 2010, 2011, 2016; Wilhelmson 2017; www.krf.se). Cecilia Gadd berättar 11 augusti 2011 om när hon deltog i en minneshögtid av massakern i Las Dos Erres vid Minnesmonumentet med ett vitt stort kors. [**Bild 14 a**].

Bild 14 a. Minneshögtid 28 år efter massakern i Las Dos Erres 1982, då 50 elitsoldater, kaibiles, ur diktatorn Rios Montts armé attackerade och dödade över 250 obeväpnade bybor. Minnesmonument och kyrkogård för offren, regionen Petén i norra Guatemala. (Foto Cecilia Gadd, 2011. Kristna Fredsrörelsen).

Hon hade varit observatör av gravöppningar under rättsprocessen om folkmordet, och hade lyssnat till de överlevandes berättelser. Militärens beväpnade specialförband, 50 ”kaibiles”, hade den 6 december 1982 gått in i byn och dödat över 250 obeväpnade kvinnor och barn med ofattbar grymhet. Efterlevande släkt-

ingar samlades nu vid gravplatsen där kvarlevorna ska vila när den rätts tekniska undersökningen är avslutad. De satte upp små minnesflaggor med offrens namn på platsen för deras gravar.

Bild 14 b. Efterlevande bär kvarlevorna i kistor till en ny gravplats. Exempel från en av regionerna. (Foto Public Domain)

Bild 14 c. Minnesceremoni över offer i Chimaltenango, som nu kan vila i en ny gravplats. (Foto Public domain)

På kvinnodagen 8 mars 2016 rapporterade Sida på sin hemsida om en mycket svår men framgångsrik rättegång, som 20 år efter fredsslutet blivit historisk: *”Kvinnorna som vann”* (www.sida.se/2016-03-08). Det handlar om 15 Maya kvinnor från byar i närheten av en nyanlagd militärbas vid Sepur Zarco 1982. Deras familjer hade ansökt om en

jordplätt för att kunna odla på, vilket utmanade de stora jordägarnas makt. Snart kom militären på besök, tvingade upp de vuxna männen på lastbilar för att döda dem. De fattiga änkorna stod helt utblottade. Men militärerna återvände till byarna, brände ned husen, våldtog kvinnorna och förde dem med tvång till militärbasen. En av de svenska fredsobservatörerna, Annika Wilhelmson, besökte byn Sepur Zarco där militärbasen legat, ett år efter rättegången (Wilhelmson 2017). Hon redogör för kvinnornas berättelser om hur de tvingades arbeta i 12-timmarsskift med att tvätta uniformer, städa och laga mat. Under skiften utsattes de för systematiska våldtäkter, något som ingick i soldaternas reguljära träning i striden mot befolkningen, och de fick preventivpiller.

Efter att basen stängde efter sex år 1988, blev dessa kvinnor utstötta och brännmärkta, föraktade och skuldbelagda som ”soldaternas älskarinnor”. Även deras egna barn kunde förskjuta dem som prostituerade. På grund av att de förlorat sin heder, ökade risken för att de skulle utsättas för nya övergrepp av traktens överlevande män. Många av de 15 kvinnorna lämnade sina byar och sökte hushållsarbete på andra platser. Och de blev nedtystade och vågade aldrig berätta om vad de utsatts för. Inte förrän 20 år senare när allmänna skadestånd

skulle utbetalas till olika offer för inbördeskriget, kom deras berättelser fram i ljuset och medborgarrättsgrupper som Impunity Watch och kvinnoorganisationer gav dem sitt stöd. De kunde då göra en gemensam anmälan.

Bild 15. En grupp Maya-kvinnor har samlats utanför domstolen vid rättegången. (Foto Public domain)

Vid rättegången 2016 tvingades de emellertid återuppleva det sexuella våldet och förnedringen i rättens och pressens offentlighet, och enligt Wilhelmson blev de ifrågasatta, ty de var ju ändå ”*bara gamla prostituerade indian-kvinnor*” (Wilhelmson 2017). Trots de plågsamma attackerna kunde de genomföra rättegången, där de tillsammans vann mot två av de militärchefer som styrde över basen i Sepur Zarco. Från att ha varit offer har de blivit kollektiva aktörer i samhället, vunnit tillbaka sin heder och blir respekterade. Nu har de kunnat söka skadestånd och ekonomisk kompensation, vilket innebär att staten ska bygga hälsocentral och reparera skolor i byarna. Ett viktigt globalt historiskt resultat av denna rättegång är att sexuellt våld och övergrepp inte längre kan få straffrihet, utan ska räknas

in i övriga krigsförbrytelser, där dessa brott annars ofta prioriterats bort.

(www.sida.se/guatemala).

Parallellt med ett svårt freds- och försoningsarbete, kamp för rättvisa och social upprättelse, har de utsatta kvinnorna och familjerna haft många andra väldiga problem att brottas med. Under 2010-talet har det rått en svår torka och årliga rapporter har lämnats om skördekatastrofer, där majs- och bönskördar förstörts. Efter att ha varit krigsflyktingar kan många i Guatemala tvingas bli klimatflyktingar.

ATT BEARBETA KUNSKAP OM KRIGSBROTT OCH FOLKMORD

Genom det långvariga och blodiga inbördeskriget i Guatemala hade landet sargats svårt av de många konflikter som drabbat alla områdena av samhället, inte bara mellan officiella och politiska organisationer. Den vardagliga tilliten till släktband och bygemenskap, arbetsgemenskap och affärsförbindelser, går förlorad eftersom rädsla och misstro, våld och hämnd, griper in i alla relationer. I fredsprocessen och försoningsarbetet har man alltsedan 1990-talet kunnat bedriva insamling av dokumentation och berättelser, sanningskommissioner och samtal, för att skapa en fred som även innebär rättvisa. Den svenske fredsobservatören Aron Lindblom lyfter fram

Artikel 2 i FN-konventionens definition av folkmord, och han ställer frågan i sin rapport om 20-årsminnet av fredsslutet 1996: ”- varför är folkmordet i Guatemala aktuellt idag?” (Lindblom 2016). Det är den frågan som innevånarna i Guatemala ställer sig när de upprätthåller minnet av dem som fallit offer. Alla offer ska ges ett namn, ingen ska glömmas bort. Det är också den frågan som besökaren ställer sig vid statyn i Chimaltenango, vid minnesplatsen i Las Dos Erres och i Rabinal Achí museets minnesrum.

Maya-kvinnornas kamp för sin egen kultur och sitt konstnärliga skapande och sin kamp för upprättelse efter inbördeskrigets förbrytelser och förnedring, har väckt omvärldens empati men också en stor beundran (Patterson 2016). Den stolthet och lugna självsäkerhet som de nu visar upp inför offentligheten inför rättsprocessernas medgångar och motgångar, ger kraft och inspiration till kvinnor i andra länder att våga berätta om orättvisor. Fredsprocessen och försoningsarbetet i Guatemala utgör också ett lärorikt globalt exempel och ger kunskaper till alla som studerar och undervisar i samhällskunskap, religion och historia i skolor, hur motsättningar kan överbryggas på fredlig väg. [**Bild 16**].

I den svenska lärarutbildningen ingår folkmordens historia och

problematik i kurserna, och vid Stockholms universitet verkar två forskare i detta ämne, Ylva Wibaeus och Steven Dahl. Ylva Wibaeus doktorsavhandling 2010 ”Att undervisa om det ofattbara” behandlar svenska lärares och ungdomars diskussioner i skolan kring Nazi-Tysklands judeutrotning under andra världskriget och antisemitismen i samhället idag (Wibaeus 2010).

Bild 16. En grupp ur ett kooperativ med väverskor utanför organisationen AFEDES lokal. (Foto Morena Perez Joachin)

Steven Dahl forskar om olika exempel i folkmordens historia med fokus på hur de framställs inom populärkulturella gestaltningar som film och TV-serier, exempelvis filmen *Hotel Rwanda* (Dahl 2013, 2018). Han undersöker hur historiemedvetande kan skapas som en mental kompass, som en hjälp att orientera sig när det gäller stora frågor som liv och död, gott och ont, skuld och ansvar. I detta arbete kan museet i Rabinal med sitt pedagogiska arbete kring krigsbrott och folkmord, fred och försoning,

vara till inspiration för svenska lärare och elever.

Vad kan då Maya-kvinnan på statyn Chimaltenango och de lyftade händerna i Guatamala city ha för betydelse för dagens unga i Guatemala? [Bild 1 -2] Den unga generationen har hört berättelser om krigets fador och umbäranden men inte upplevt dessa själva. De har säkerligen alla äldre släktingar som varit med och måste bearbeta sin egen historia. Maya-kvinnan som bryter svärdet kan idag tolkas i relation till den aktuella rättsliga kampen, där kvinnorna har vunnit över militären och fått sin upprättelse. Militärens gevär är brutet och dess makt har minskat. På så sätt kan man se statyn och minnesplatsen i Chimaltenango som ett segermonument, en seger över kriget och för fredsslutet 1996, men framför allt som en seger för kvinnornas kamp och en symbol för en fred med rättvisa. [Bild 11 c.] Idag lyfter kvinnorna inte vapen utan rättegångshandlingar över sina huvuden!

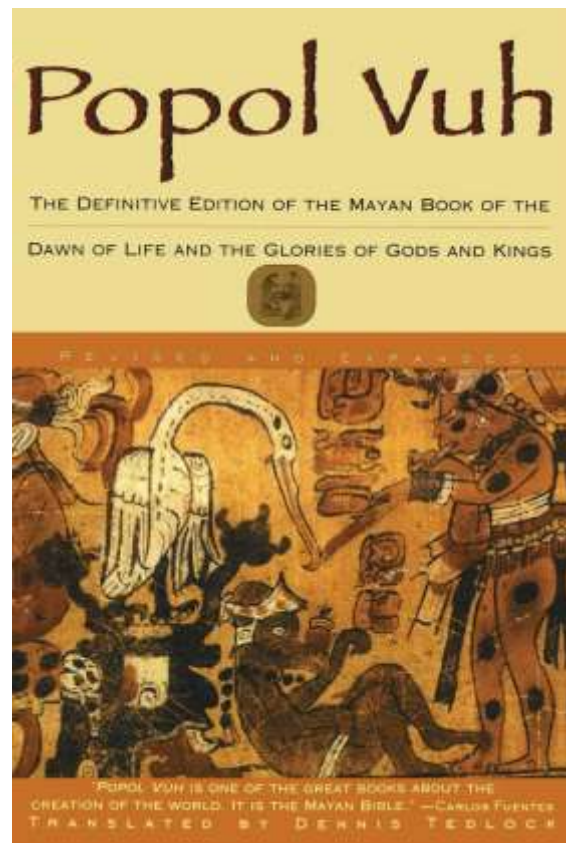

Bild 17. Popul Vuh. Den episka dynastisagan, Mayas heliga rådsbok. Omslag till utgåva av D. Tedlock 1985. (Foto Public domain)

Litteratur

Abbott, Jeff (2016-01-25). "US-trained Military Official Face Prosecution for Dirty War Atrocities in Guatemala". News Analyses. ([https:// truthout.org](https://truthout.org)- Hämtad 2019 -09-05)

Avant-Mier, Roberto & Hasan Jr, Marouf A. (2008). Communication "Truth". Testimonio, Vernacular Voices and the Rigoberta Menchú Controversy". In *The Communication Review* 11: 2008 p 323-245.

Brennwald, Siliva (2001). *Die Kirche und der Maya- Katholizismus. Die Katolische Kirche und die indianischen Dorfgemeinschaften in Guatemala 1750-1821 und 1945-1970*. Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Burt, Jo Marie (2016). "From heaven to hell in ten days: the genocide trial in Guatemala". *Journal of Genocide Research* 2016 Vol 18 no 2-3, pp 143-169.

"Chimaltenango Memorial to the Victims of the Guatemala's Armed Conflict". *The Historical Marker Database* ([https:// www.nmdb.org](https://www.nmdb.org))

Dahl, Steven (2010). *Folkmord som film. Gymnasieelevers möten med Hotel Rwanda.- en receptionsstudie.* Lund 2013.

Dahl, Steven (2018) *Historiska lärdomar? Vad lär sig svenska gymnasieelever om och av folkmordshistorien?* Paper NHK. HSD, Stockholms universitet.

Doiron, Fabienne (2007). *Indigenous Achi Widows' Experience of Armed Conflict in Rabinal, Guatemala: Implications for Peace and Development in the Aftermath of 'La Violencia'*. Thesis Degree of Master of Arts in International Development. Saint Mary's University, Halifax, Nova Scotia.

Eulich, Whitney (2016-06-30). *Pride and Profit. Why Mayan Weaver fight for intellectual property rights.* ([https://www. Csmonitor.com/2019-03-27/](https://www.Csmonitor.com/2019-03-27/) Hämtad 2020-01-26)

Fowler Williams, Lucy (2019). "A continuous thread: Subversivision and Solidarity in Maya Cloth". In *Expedition* Vol 61(2) pp 28-39. 2019.

Gadd, Cecilia (2011-03-09) "Till minne av offren i Las Dos Erres". (<https://www.krf.se/>- Hämtad 2019-01-25).

Garcia, Maria Luz (2019 a). "Translated Justice. The Ixil Maya and the 2013 Trial of José Efraín Ríos Montt for Genocide in Guatemala". *American Anthropologist* Vol 121 (2) pp 311-324. 2019. ISSN 1548 -1433

Garcia, Maria Luz (2019 b). "Language, Culture, and Justice: Ixil Mayan Verbal Art in the 2013 Genocide Trial of Jose Efraín Ríos Montt in Guatemala" *Journal of Linguistic Anthropology*, Vol. 29, Issue 2, pp. 239–248, ISSN 1055-1360, EISSN 1548-1395. American Anthropological Association. DOI: 10.1111/jola.12245.239.

Grandin, Greg (2011). *Who is Rigoberta Menchú.* Verso Books. New York.

Hendson, A. Julia (2006). "Textile production as craft in Mesoamerica". Pp354-378, In *Journal of Social Archeology* Vol 6 3:2006.

Henriquez Puentes, Patricia (2007). Teatro Maya: Rabinal Achí o Danza del Tun. P. 79-108 I *Revista Chilena Literatura* nr 70: 2007.

Konvention om förebyggande och bestraffning av brottet folkmord (genocide). SÖ 1952:64. Stockholm.

Kroger, Joseph & Granziana, Patricia (2012). *Aztec Goddesses and Christian Madonnas. Images of Divine. Feminine in Mexico.* Ashgate. Burlington.

Lidén, Anne (2018). "Fredsstatyn i Karlstad". *Förr och Nu* 1:2018

Lindblom, Aron (2009-12-01). Historisk dom i Guatemala. ([https://latinamerika.nu/fördjupning/historisk-dom -i-Guatemala](https://latinamerika.nu/fördjupning/historisk-dom-i-Guatemala))

- Lindblom, Aron (2010-09-21). "Internationella fredsdagen" (Https://www.krf.se)
- Lindblom, Aron (2011-08-11). "Lång väg för rätt visa för Las Dos Erres" (Https:// www.krf.se/soldater-domda-for-massaker-i-guatemala/ – Hämtad 2019-01-25)
- Lindblom, Aron (2016-02-03). "20 år av postkonflikt – varför är folkmordet i Guatemala aktuellt idag?". (Https://www.mänksäkerhet.se/ - Hämtad 2019-12-05)
- McKinnon, Heidi (2009). "Proposing a Museum of Memory: Reparations and the Maya Achí Genocide in Guatemala. Rabinal, Baja Verapaz". (Pp 1-10) *Reconciliation and Peace*, ICME 2009 Proceedings. Unesco/ICOM. Även publicerad i *Museums and Truth*, Ch 4, 2014.
- Mexikansk konst från forntid till nutid*. Red. Folke Holmér & Otte Sköld Utställningskatalog nr 201. Liljewalchs konsthall 1952.
- Mänskliga rättigheter, demokrati och rättsstatens principer i Guatemala: situationen per den 31 december 2017*. Regeringskansliet. UD rapport. Sveriges regering. (www.sida.se/Hämtad 2020-01-26)
- Nelson, M. Diane (2001). "Indian giver or Nobel savage: duping, assumptions of identity, and other double entendres in Rigoberta Menchú Tum's Stoll/en past". Pp 303-331 in *American Ethnologist* 28/2.
- Ocampo, Cauauhtémoc Camarena & Morales Lersch, Teresa (2010). "The community museum: a space for the exercise of communal power" (pp 135-152), *Sociomuseology IV, Cadernos de Sociomuseologia*, Vol 38:2010.
- Patterson, Elisabeth-Madeleine (2016). "Reconciling indigenous peoples with the judicial process: an examination of the recent genocide and sexual slavery trial in Guatemala and their integration of Mayan culture and customs". 29/2 pp 225-252. In *Revue Quebécoise de droit internatiell* 29/2 PERSEE 2016.
- Rigoberta Menchú Tum (1983/1984). *I, Rigoberta Menchú Tum. An Indian Woman in Guatemala*. Ed. E. Burgos-Debray. New York. Verso. (Ny upplaga 2010)
- Rigoberta Menchú Tum (1998) *Crossing Borders: An Autobiography*. New York. Verso.
- Rigoberta Menchú Tum – Biographical* (2020). NobelPrize.org. Nobel Media AB 2020. Wed. 8 Jan 2020. (https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1992/tum/biographical/)
- Távora, Gabriela, Brinton Lykes, M. & Crosby Alison (2018). "Standing in Between: The Healing Praxis of Mayan Women Intermediaries in Post-Genocide Guatemala", *Women & Therapy* 41:1-2, pp 30-51, Link (<https://doi.org/10.1080/02703149.2017.1323477>)
- Tedlock, Dennis (1985). *Popul Vuh. The Definitive Edition of the Mayan Book of the Dawn of Life and the Glories of Gods and Kings*. New York Simon and Schuster.
- Unescos konvention om skydd för det immateriella kulturarvet. Utbildnings- och kulturdepartementet. *Svenska Unescorådets skriftserie nr 1/2005*. Stockholm.

”Upprättelse i Guatemala”. *Faktablad. mänskliga rättigheter i Guatemala. Sida och Kristna fredsrörelsen* (pdf) (<https://www.sida.se/Guatemala/>). Hämtad 2020-01-26)

Wibaeus, Ylva (2010). *Att undervisa om det ofattbara. En ämnesdidaktisk studie om kunskapsområdet Förintelsen i skolans historieundervisning*. Doktorsavhandling. Stockholms universitet.

Wilhelmson, Annika (2017-06-12). Upprättelse till sist för de forna sexslavarna i Guatemalas inbördeskrig. (<https://manskligsakerhet.se/->). Hämtad 2019-12-26)

Willhoit, J. – Cullen, T. T. (2005). “By a Thread. A Guatemala fair trade weaving cooperation enables civil war widows to stay home and maintain their Mayan Culture, but the coop struggles to survive in the global marketplace”. In *Cultural Survival Quarterly* 29 (3) pp 34-36. 2005.

Yurchenco, Henrietta (1985). The Rabinal Achí: A Twelfth Century Drama of the Maya-Quiché of Guatemala”, (pp 37-50) *Acta Musicologica* Vol 57:1 1985. International Musicological Society.

Länkar
Artemaya.com

Mapeo.memorialparalaconordia.org.

<http://www.telesurttv.net/english/news/Indigenous-Women-Seek-Legal-Protection-for-Cultural-Heritage-20160629-0006/html>

<https://www.krf.se> (Äldre hemsida hämtad 2019-01-15) (Aktuell hemsida Hämtad 2019-12-15)

<https://www.museo.rabinal.info>

<https://peace.maripo.com>

<https://mayaweawings.com>

<https://www.sida.se/guatemala>

<https://taktiltexil.wordpress.com> (Anita Fors 2013-07-15)

<https://www.terraexperience.com>

<https://ich.unesco.org/en/RL/rabinal>

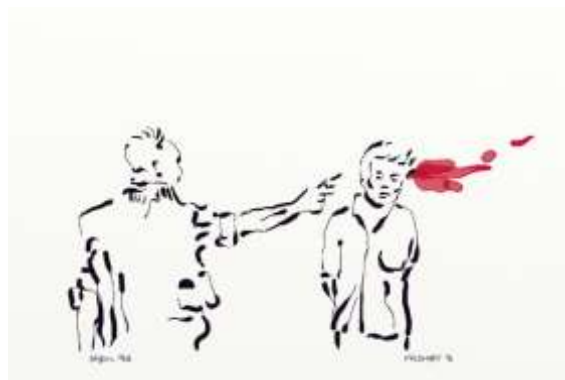
-

Ett ikoniskt antikrigs- foto: myter och betydelser

Paul Elitzik, som skrivit följande text, har undervisat i journalistik och media vid The School of the Art Institut i Chicago i mer än 30 år. Han är fakultetsrådgivare för institutets studenttidning *F Newsmagazine*. Han var tidigare publicist och redaktör vid *Lake View Press* som introducerade Jan Myrdals verk, inklusive *India Waits* och *Barndomstrilogin*, till engelskspråkiga läsare. Paul Elitziks blogg www.consideredsources.com om diskuterar media, politik i bred bemärkelse och kultur. Mike Powers

17 juni 2018

PAUL ELITZIK

“Saigon. 1968” av Fred Klonsky,
FredKlonsky.com.

Den slagkraftiga teckningen av Fred Klonsky återkallar i minnet ett av Vietnamkrigets ikoniska fotografier, som vi har sett i tidningar och på tv många gånger under de femtio år som gått sedan det togs. Fotot ”Avrättning i Saigon” har kallats för en bild, ”som ändrade krigets förlopp”. Måhända gjorde det inte det, men det bidrog till att forma amerikanernas kollektiva minne av kriget.

Jag trodde att jag kände Eddie Adams foto av ”avrättningen”, som belönats med Pulitzerpriset – det vill säga kände dess historia och innebörd [fotot kan ses på www.wbur.org/hereandnow/2017/03/31/vietnam-war-photos-associated-press]. Men när Klonskys konst fick mig att på nytt undersöka mitt minne, stötte jag på den historia av mytskapande som återspeglar våra ständigt skiftande och kulturellt betingade minnen av kriget som sådant. Jag fann även fotot vara ett fängslande exempel på hur ikoniska bilder kan lyftas ut ur historien och erhålla en egen och annan betydelse och därmed tjänstgöra som lärorika exempel på hur vi tenderar att se på fotografier genom ideologiska glasögon.

Fotot visar hur Nguyen Ngoc Loan, som var chef för Sydvietsnams säkerhetstjänst, på nära håll skjuter en tillfångatagen FNL-soldat under Têt-offensiven 1968, [Nordvietnams stora offen-

siv mot Sydvietnams och USA:s styrkor som pågick mellan januari och september 1968; *övers. anm.*]. Fotot skilde sig från de oräkneliga bilder av kriget som vi dittills hade sett – det visade inte sårade eller döda kroppar utan just ögonblicket då någon dödas och dör. Däri låg fotots ”nyhetsvärde”, det som fick Associated Press att skynda på med publiceringen. Men det som gjorde fotot mer ovanligt, och gav det en betydelse bortom den abstrakta bilden av våldet, var det sammanhang i vilket det ingick.

ETT SUBVERSIVT OCH MORALISKT TVETYDIGT FOTO

Fotot var också ovanligt genom dess i sammanhanget subversiva moraliska tvetydighet – skottet avfyrades inte av en anonym soldat utan av en av de höga regeringsfunktionärer de amerikanska soldaterna stred och stupade för och ställde frågan: Är detta ett mord? Fotografiet föreföll att representera någonting mer än den på bilden fångade händelsen vilken förmedlades av den enkla bildtexten på en enda mening.

För att förstå betydelsen av fotot måste vi förstå den inverkan Têt-offensiven hade. Det blev för den amerikanska publiken en chock att erfara den vietnamesiska gerillans intrång på USA:s ambassad [i Saigon] och attackerna mot städer och amerikanska och sydvietnamesiska baser runtom i landet.

Amerikanerna hade fått höra att USA var på väg att vinna kriget medan fotot tycktes ertappa presidenten och generalerna mitt i en gigantisk och fasansfull lögn.

Det hade inte förekommit några foton som detta i de äldre ”censurerade krigen”, såsom 2:a världskriget och Koreakriget. I detta krig, även om redaktörerna alltjämt filtrerade informationen, kunde fotografer och journalister röra sig tämligen obehindrat i landet. Av kritisk betydelse var att den framvällande antikrigsrörelsen, som följde på uppgången av de svartas frihetsrörelse, hade medfört att den kalla krigsinramning som hade möjliggjort undangömmandet, bortförklarandet och döljandet av de illdåd som begicks under Koreakriget hade börjat förlora sin legitimitet. I februari 1968 hade massrörelsen och den växande oenigheten inom eliten skapat en opposition, som var redo att utläsa den subversiva innebörden av den moraliskt tvetydiga bilden.

En videoinspelning av mordet visades dagen därpå på NBC:s nyheter, men det var fotot som blev till den ”outplånliga bilden av kriget”, ett av de kraftfulla foton som folk alltid skulle förknippa med Vietnamkriget. Snart nog fanns fotot på affischer som bars av demonstranter som protesterade mot kriget. General Westmoreland, befälhavare över USA:s trupper i Vietnam, skrev senare:

”Fotografiet och filmen chockerade världen”. Och med chefens för NBS:s nyhetsbyrå i Saigon ord blottade bilden ”krigets fasa och vansinne”. En månad senare, men innan han officiellt deklarerat sig som presidentkandidat i primärvalen, sa Robert Kennedy: ”Fotografiet av avrättningen fanns på förstasidan i alla världens tidningar – något som fått våra bästa och äldsta vänner att ställa sig frågan, av sorg mer än av vrede, vad som har hänt med Amerika?”.

Betraktare av bilden såg inte endast det chockerande dödsögonblicket utan även generalens avslappnade beteende, obesvärat av närvaron av nyhetskamerorna. Han höjde armen för att skjuta så snart fången förts fram till honom, synbarligen utan ett ögonblicks tvekan, signalerande den rutinmässiga inhumaniteten och straffriheten. Fotot kom att tjäna inte bara som en anklagelse mot den korrupta och brutala sydvietnamesiska regeringen. Bilden ställer inte endast frågan om det är dessa människor vi dör för? Utan även: Är det oss själva vi ser?

EN SLAGKRAFTIG ANTIKRIGSBILD...ELLER?

Eddie Adams tyckte inte det, och han gillade inte det sätt antikrigsdemonstranterna använde fotot. Han var den fotograf som för AP:s räkning tagit bilden. När den först publicerades, tillsam-

mans med den ännu mer chockerande filminspelningen dagen därpå, kallade NBC:s John Chancellor det för ”den hårdhänta rättvisan på en gata i Saigon”. Adams intog med säkerhet, kanske också Chancellor, mördarens och inte offrets ståndpunkt.

Adams hade inte tagit sig till skådeplatsen för att avslöja råheten hos den sydvietnamesiska polisen eller militären. Den exemplariske fotografen, briljant, djärv, besatt befann sig där...just därför att sådana grabbar måste befinna sig i händelsernas centrum. När sedan verkan av fotot hade insetts, gav AP honom uppdraget att följa Loan. Adams var en gåpåare till soldatfotograf, en marinveteran som stödde USA:s krigsansträngningar. Snart nog blev han vän med generalen, en mycket smart person som kunde vara såväl charmig som ”hän-synslös”, ”grym”, ”ond”. Adams hävdade att ”killen var mycket omtyckt bland vietnameserna. Du vet, han var en hjälte för dem”.

Adams var den ena av två fotografer som vann Pulitzerpriset i fotografi under kriget. (Den andre var Nick Ut, som tog det andra historiska fotot av en tolvårig flicka som blivit bränd under en napalmbombning och som sprang längs vägen naken och skrikande bland en grupp barn och soldater. [Även detta foto kan ses på länken ovan; *övers. anm.*]) Men Adams skulle komma att säga att

han önskade att något av hans andra foton hade vunnit, kanske ett av hans foton av båtfolket, inte exekutionsfotot.

“Jag brukar säga till folk att två liv gick till spillo i det fotografiet”, förklarade Adams. ”Personen som blev skjuten och den som tryckte på avtryckaren. Amerika fördömde den senare. De sa att han sköt någon i kallt blod. Och jag försökte förklara att det finns både ’good guys and bad guys’ i alla krig. Den gången var Loan en bra kille. Han stred med Amerika för Amerika. Förutsätts du inte att skjuta din fiende? Jag menar att det var vad han gjorde. Och alltså fördöms han?”

Avrättning av fångar är normalt i krigsföring. Även Goya fångar dödsögonblicket. Fransmännen i Goyas Spanien hörde, liksom Loan i Vietnam, till ”the good guys” som förde ”frihet” till ett erövat folk. Francisco Goya, ”Den tredje maj”, 1814. Olja på duk. Museo del Prado, Madrid. [Källa: Public domain]

Åratal senare besökte Adams Loan i USA och bad om ursäkt. Vilket Loan artigt avledde genom att

påpeka att Adams bara hade gjort sitt jobb, och att någon annan hade tagit bilden om inte han hade gjort det.

ATT TAPPA KONTROLLEN ÖVER BERÄTTELSEN

Adams insåg att en fotograf inte har någon kontroll över sitt verk efter en publicering; bilden får ett eget liv och en egen betydelse. Loan tappade också kontrollen över sin berättelse; han blev ökad och inte endast i Vietnam. När han 1969 anlände till USA för behandling på Walter Reed Hospital av sitt ben som krossats under strid, rapporterades det i nyhetsmedia. Inte på grund av Loans mod att leda sina män in i öppen strid, vilket hade kostat honom hans ben, utan på grund av fotot.

“Ett vanhedrande slut på en vanhedrande mordisk epok”, sade senator Stephen M. Young. ”Denna brutala mördare kommer att erhålla den bästa medicinska, kirurgiska och näringsmässiga omsorg som finns att tillgå...allt på de amerikanska skattebetalarnas bekostnad.” Några år senare, när Loan nådde Amerika i floden av flyktingar efter Saigons fall, försökte INS [Immigration and Naturalization Service; *övers. anm.*] deportera honom för ”moralisk nedrighet” (*moral turpitude*). Han var en av de vietnamesiska

flyktingar som fanns på en lista över personer anklagade för tortyr och narkotikasmuggling under Saigonregimen.

Loan angreps i media men försvarades både av William F. Buckley Jr. i *National Review* och av Murray Kempton i *The Progressive*. Detta skedde efter kontroversen om löjtnanten William Calleys massaker i byn My Lai, där också löjtnanten blev en syndabock för de ”verkliga brottslingarna” över honom vilka gick ostraffade. Loan tilläts slutligen att stanna i Förenta Staterna, genom att president Carter ingrep och gjorde slut på kontroversen.

EN GENERALS OMBANDLING: MODELL FÖR EN ”MODELL-MINORITET”

Den ”brutala mördaren” tedde sig mycket annorlunda för reportrarna bara några få år senare. Han hade anslutit sig till den våg av flyktingar som lämnade Saigon 1975 och anlände omsider till USA med sin familj. Reportrar upptäckte att han drev en pizzeria i en galleria i Burke, Virginia, 30 km från Washington DC. Restaurangen hade han köpt för 8000 dollar, som han dels lånat av vänner, dels jobbat ihop till själv i ett annat arbete i huvudstaden. Hans hustru och barn hjälpte honom i restaurangen, som han döpte om till ”Les Trois Continents” och där han förutom pizza, hamburgare och varmkorv

även serverade vårrullar och kryddiga köttbullar i fisksås gjorda på fläskfärs.

Loans identitet hade i likhet med fotografiet genomgått en förvandling. Loan återskapade sig själv som ett exempel på den asiatisk-amerikanska ”modellminoriteten”. Han arbetade 12 timmar om dagen i två jobb, var hängiven sin familj, undervisade den ena dotter i franska och skickade den andra till college. Som älskvärd restaurantvärd språkade han med sina kunder och sprang efter envar som inte ätit upp sin mat och frågade vad han kunde förbättra.

VI VET VEM DU ÄR DIN DJÄVEL!

Eddie Adams blev hans vän och besökte honom flera gånger. En gång på Loans restaurant såg han följande graffiti på herrtoaletten: ”Vi vet vem du är, din djävel!”.

Vem var han?

Folk som har ett vagt minne av fotografiet brukar identifiera skytten som en sydvietnamesisk officer. Vi kan ta reda på en del om honom, men det är märkligt att fotot är så berömt under det att huvudpersonen själv är så okänd, som om bilden i sig själv sa allting. I kontroversen kring deportationen blev endast dödan- det på fotot diskuterat, och det är inte särskilt lätt att nu ta reda på

mer, i synnerhet säker information. Vår krigshistoria är fokuserad på USA:s inblandning och på striderna, mindre på den sydvietnamesiska regeringens politik eller dess ledande tjänstemäns biografier.

På ett ställe läser du att Loan fram till 1949 kämpade i Viet Minh för oberoendet från fransmännen. På ett annat ställe att han anslöt sig till den prestigefulla franska militärakademien S:t Cyr, och på ytterligare ett annat att han tillhörde *l'École de l'Air*, den franska luftförsvarsakademien. Journalisterna ignorerar de flesta detaljer om hans tid i den sydvietnamesiska armén, som upprättades av fransmännen i deras desperata försök att behålla greppet om sin koloni.

Frågan är hur mycket av denna information som härrör från diskutabla källor – journalister som fick den från Loan själv, historiker som har litat på journalisters rapporter eller fått den från andra sydvietnamesiska militärer eller poliser då det begav sig eller åratals senare i form av intervjuer eller memoarer? Historiker är försiktiga med sådana källor, journalister är det i mindre utsträckning och det är i huvudsak journalister som tecknat vårt porträtt av Loan.

Många historiker och journalister från Vietnamkriget är överens om några saker. Inte att Loan var

“omtyckt av vietnameserna”, som Adams uppgav för Bob Edwards. Loan steg till makt i sin egenskap av skyddsling till generalen, senare premiärministern och därefter vicepresidenten Nguyen Cao Ky, som satte Loan i ledningen för den nationella polisen, den militära underrättelsetjänsten och för kontraspionaget. Genom att ställa sitt nätverk till förfogande för sin beskyddare, utgjorde Loan i realiteten tvångsmakten inom Kys politiska organisation och kunde både skrämja och muta tjänstemän på alla nivåer i Vietnam och backa upp Ky i dennes rivalitet med presidenten Thieu.

Loan var ansvarig för undertryckandet av det buddistiska upproret 1966. Han sa till vicepresident Ky att han var beredd att leda en kupp mot regeringen om man inte angrep pagoderna i Da Nang där dissidenterna hade samlats. Loan lät sina män döda hundratals rebellsoldater såväl som mer än hundra civila, som hade sökt skydd i Da Nangs pagoder. Han fortsatte med upprensningar i Hue, där han samlade ihop hundratals studenter och andra protesterande som fick försmäkt i fångenskap i årtal efteråt, många till krigsslutet 1975. Som en fingervisning om Loans och regimens natur kan följande nämnas: av de 1870 fångarna i Chi Hoafängelset i Saigon var 1665 registrerade som

buddister, endast 50 som kommunister.

Fler motbjudande detaljer ges i Alfred McCoy's omfattande undersökning om droghandeln under kriget, "The Politics of Heroin in Southeast Asia". Trots att studien publicerades 1972, och på nytt i en reviderad utgåva 2002, hittar man inte många av McCoy's uppgifter i de tillrättalagda berättelserna om det ikoniska fotot som förekommer i tidningar och tidskrifter. Man skulle kunna säga att själva fotot har blivit till en "Loan-historia", överflyglande inte endast huvudpersonens omvandling till restauratör i Virginia utan också han tvivelaktiga förflutna.

Loan var en av de mäktigaste sydvietnamesiska tjänstemännen. McCoy skrev att Ky själv saknade "bas, pengar, förbindelser och förmåga till intriger". Loan å andra sidan förfogade över praktiskt taget hela den nationella säkerhetsapparaten – polisen, de militära och civila underrättelse-tjänsterna och handplockade allierade i militära toppositioner. I fysisk makt torde han befunnit sig på andra plats efter Ky och hade under en tid befälet över 70 000 beväpnade krigare. Han ansvarade för antikorrupsionsundersökningar och använde sin makt för att förgöra Kys politiska fiender och påtvinga lagstiftarna dennes vilja, han ledde till och med in beväpnade personer i Na-

tionalförsamlingen för att se till att en omröstning fick ett önskat utfall.

BESKYDDARVERKSAMHET OCH DROGHANDEL I SAIGON

Han hade monopol på beskyddarverksamhet och opiumhandel. McCoy beskriver hur han inbjöd korsikanska och kinesiska nätverk att skeppa opium producerat i Laos från Saigon till Europa för ett fastställt pris till Kys politiska organisation. McCoy beskriver i detalj hur Loan "systematiserade korrupsionen genom att reglera hur stor provision varje agent skulle erhålla, hur mycket varje tjänsteman kunde lägga beslag på för egen del och hur stor procentuell andel som skulle betalas till Kys politiska apparat". Han torde ha varit enastående i sitt jobb. Oavsett hur mycket han kan ha tagit för egen del, förde han uppenbarligen inte med sig mycket till USA, där han arbetade långa timmar för att försörja sin familj. Journalister har beskrivit honom som en som stoltserade med makt och våld, inte med rikedom. I jämförelse med andra tjänstemän levde han modest och klädde sig som en enkel polis, inte som en general.

Han sa att amerikanerna bröt sitt löfte att föra ut honom ur Vietnam när Saigon föll, och att han blev tvungen att fly ur landet tillsammans med sin familj genom att sitta inklämd i lastutrymmet

på en South Vietnamese Air Force C-130 utan tillåtelse att medföra några ägodelar.

”Med den ställning jag hade i Vietnam borde jag ha varit miljardär, inte bara miljonär. Jag vet vad andra la beslag på, men Ky och jag var stridande män och att stjäla var inte vårt sätt. Så nu arbetar jag som en slav och vi bor 11 personer i ett litet hus och vi har ingenting, ingenting, ingenting!” berättade han för reportern Tom Buckley.

En del framställningar behandlar honom som en hjälte. Eddie Adams ansåg att han var det. Andra korrespondenter kan ha fruktat honom och samtidigt respekterat hans mod. Han var, som någon påpekade, den enda sydvietnamsiska – eller amerikanska – general som sårades i strid. Den versionen av Loan har anammats av konservativa, som fortfarande har politisk nytta av att mytologisera Vietnamkriget. De nämner inte att denna chef för den nationella polisen i en polisstat var ansvarig för ett landsomfattande förtryck av dissidenter, massinterneringar, tortyr och mord såväl som för en genomgripande korruption på alla nivåer.

Tom Buckley, som för *Times* räkning intervjuade Loan flera gånger i Saigon och senare i Förenta Staterna, kände honom bättre än de flesta reportrar: ”Han hade makt över liv och död, och på

hans order blev tiotusentals personer fängslade i de så kallade tigerburarna på Con Son Island och på andra platser; torterade i de fruktade lokala förhørscentren; lönnmördade, avrättade eller helt enkelt bara försvann.”

Eddie Adams foto berättade inte den historien, men blev en symbol för den mordiska och korruppta regim för vilken unga människor drogs in i ett grymt krig. Om detta var skyttens karaktär borde vi kanske åter fundera över vilka FNL-terroristerna (*”Vietcong terrorists”*) egentligen var.

(Övers. PO Käll)

Jacques Chirac – Frankrikes sista sanna president?

Frankrikes president Jacques Chirac skakar hand med Brasiliens president Lula da Silva och dennes hustru Marisa under en ceremoni i Palácio da Alvorada i Brasília i maj 2006. Foto: Ricardo Stuckert. [Källa: Creative Commons Attribution 3.0 Brazil]

JULIEN HACH

Julien Hach är en i Sverige bosatt fransman som regelbundet har medarbetat i Förr och Nu. I denna artikel diskuterar han den franska politikern och presidenten Jacques Chirac (1932-2019) och dennes väg till makten. Chirac var en motsägelsefull och intressant personlighet, både genom sitt passionerade konstintresse – inte minst för icke-västerländsk ”primitiv” konst – och genom sin bland franska toppolitiker mindre vanliga folkliga framtoning. Artikeln är första delen av två.

Det var med en oväntad sorg som många fransmän mottog nyheten om Jacques Chiracs bortgång i september 2019. Född 1932 hade Jacques Chirac en rekordlång politisk karriär med två mandatperioder som premiärminister (1974-1976, 1986-1988) och lika många som president (1995-2002, 2002-2007). Han var den man som innehade Frankrikes verkställande makt längre än någon annan fransk politiker sedan kejsaren Napoleon III – 5985 dagar för att vara exakt, det vill säga drygt 16 år.

Den 16 maj 2007 var det en gammal och politiskt förbrukad ledare som lämnade över nycklarna till Elyséepalatsets till den just nyvalde Nicolas Sarkozy. Sedan det eklatanta bakslaget i folkomröstningen om EU:s konstitution två år tidigare, hade Chirac i stort sett tappat allt politiskt inflytande och spenderat återstoden av sin mandatperiod inlåst i sitt palats, i väntan på att hans fyra decenniers långa karriär skulle ta slut mot bakgrund av ett buller av anklagelser om korrupsionsskandaler. Bedömarna verkade då överens om att hans eftermäle skulle framstå som ganska tunt. Ändå var det tusentals människor som köade framför Invaliddomen i Paris för att hedra den just avlidne före detta presidenten som, enligt en undersökning som publicerades i samma veva, kom som den näst mest populära efter Charles de Gaulle. Chirac gick ur

tiden tolv år efter sin sista dag som Frankrikes president, och han sades ha dött tillräckligt kort tid efter sin avgång för att fortfarande vara ihågkommen, och samtidigt tillräckligt sent för att vanäran som dragits över honom under hans sista år vid makten hunnit tyna bort. Men en annan förklaring till en sådan reaktion av sympati kanske var mindre uttalad, framför allt i media. Att Chirac, som av så många kommentatorer hade beskrivits som en medelmåtta som gjort så lite för Frankrike, hade med tidens gång kommit att betraktas som Frankrikes sista president värd namnet.

”ENARKEN” DRÖMDE OM ATT BLI SJÖKAPTEN

Trots ett helt politiskt liv i ramp-ljuset förblev Chirac länge något av en gåta. Medan karikatyrtecknarna och imitatörerna målade bilden av en sympatisk grobian med en besynnerligt stel diktion, berättade politiska kommentatorer om ett hänsynslöst fast charmigt politiskt rovdjur som förrådde sina egna och flitigt vände kappan efter vinden. En makthungrig cyniker för hans motståndare, en mångfacetterad pragmatiker för vilken mänsklig kontakt var viktigare än idéer, enligt hans anhängare. Nog är det sant att det inte är så lätt att fånga någon ideologisk röd tråd i Chiracs politiska karriär: kommunist i sin ungdom blev han

socialkonservativ på 70-talet och marknadsliberal på 80-talet. EU-skeptiker på 70-talet, kampanjade han för ett *oui* (ja) i folkomröstningen om Maastrichtfördraget. Han som själv tillhörde den styrande klassen kritiserade ofta överheten. Trots sin högborgerliga bakgrund föredrog han en flärdfri livsstil och tycks ha känt sig som mest bekväm bland ”vanligt folk”. En intensiv försvarare av jordbruk och bilindustrin blev han under senare år en övertygad ekologist. Han som hade skrivit under Stockholmsappellen 1950 inledde sitt första mandat som president genom att provspränga kärnvapen på Mururoa-atollen. ”Han har onekligen ett enormt mod, både intellektuellt och fysiskt. Men det som saknas är ryggraden”, sade socialisten Michel Rocard som umgicks med honom på ENA [1].

I högre franska politiska kretsar framstod han dessutom som en udda figur och betraktades av en del som en ignorant. Om Giscard's intellektuella virtuositet och Mitterrands litterära ådra var allmänt kända, var Chirac snarare berömd för sin förkärlek för lageröl, feta charkbrickor och Sumo – en tämligen folklig image som väckte sympati hos väljarna, men som inom den ytterst snobbiga franska eliten snarare framkallade ett samfällt förakt. Kort sagt var det nog många som, framför allt bland hans politiska kollegor, underskattade Chiracs

intelligens. Att bakom den offentliga tölptaktiga fasaden gömde sig en bildad person, som läste poesi och brann för gamla civilisationers historia och konst fick allmänheten reda på först ganska sent, efter att han hade valts till president och det blivit dags för de första biografierna [2]. Chirac, som besatt den för politiker mycket ovanliga egenskapen att inte vara alltför narcissistisk, hade aldrig prålat med sina kulturella intressen och nöjt sig med de rådande klichéerna om honom. ”Ofta läser politikerna tidskriften *Playboy* gömd bakom en poesisamling. Med Chirac var det tvärtom.” (Françoise Giroud).

En ung Jacques Chirac 1955 el -56.
Foto: Gala [Källa: www.7x7.press/le-destin-romanesque-de-jacques-chirac-en-7-points]

Född i en radikal republikansk och antiklerikal familj som härstammade från Corrèze i centrala Frankrike, verkade den unge Chirac inte känna någon särskild dragning till politiken [3]. Inte heller längtan efter det sociala uppåtstigande som hans far hade åstadkommit; den auktoritära och kylige Abel-François Chirac hade gått från skollärare till framgångsrik affärsman och rådgivare till Marcel Dassault, (grundare av Dassault Aviation som bland annat utvecklade stridsflygplanet *Mirage*). Han ville utforska världen och drömde om ett liv som äventyrare. Strax efter studenten tog han värnning i handelsflottan för att bli sjökaptan, men efter tre månader till sjöss fick han foga sig i den bestämda faderliga viljan och motvilligt ägna sig åt akademiska studier. Biografer framhåller att Chirac hela sitt liv skulle slitas mellan en äventyrslust, behovet av att bryta sig loss från sin borgerliga miljö och ett brinnande socialt bekräftelsebehov.

1951 började han att studera vid *Sciences Po*, det eftertraktade institutet för statsvetenskap i Paris, och där han träffade sin blivande hustru, Bernadette Chodron de Courcel. Han sympatiserade under en kort period med det franska kommunistpartiet, delade ut dagstidningen *l'Humanité* på gatan och skrev under Stockholmsappellen. Året efter läste han en sommarkurs vid Harvard och tog

ett sabbatsår för att resa runt i USA, där han förlovade sig med en ung amerikanska från South Carolina [4]. Men återigen måste den unge mannen ge upp sina drömmar om äventyr i fjärran land. Det unga paret var tvunget att skiljas under deras respektive familjers påtryckningar, och Chirac åkte tillbaka till Frankrike där Bernadette och studierna väntade. När han avslutade sina studier i Sciences Po antogs han till ENA, den prestigefyllda högskolan som fostrar en betydande del av Frankrikes politiska och ekonomiska elit. Kort därefter avbröt han sina studier för att fullgöra värnplikten i Saumur (han slutar som major) och valde sedan att tjänstgöra som officer i Algeriet från april 1956 till juli 1957. Hans ungdoms sympatier för pacifism verkade då ha gett vika för en fullständig entusiasm för det militära. Övertygad anhängare av ett ”franskt” Algeriet skulle Chirac senare beskriva sin tid som soldat i de algeriska bergmassiven som den mest spännande perioden i hela sitt liv.

”BULLDOZERN” STIGER UPPÅT

Tillbaka i Paris avslutade han sin utbildning vid ENA 1959 med hög placering (dock inte bland de allra bästa), bara några månader efter De Gaulles återkomst till makten och bildandet av den Femte Republiken. Efter ett uppdrag som civil tjänsteman hos jordbruksministern i Algeriet

anställdes han vid *Cour des comptes* (revisionsrätten) i Paris, men jobbet som grå tjänsteman tråkade ut honom. I juni 1962 lyckades han genom kontakter bli utsedd till medhjälpare vid regeringskansliet, och därefter vid premiärminister Georges Pompidous personliga kansli. Premiärministern uppmärksammade snabbt den trettioårige kække tjänstemannen och valde att satsa på honom för ett politiskt uppdrag. Högern behövde nämligen erövra nya valdistrikt, och Chirac sändes för detta ändamål till sina föräldrars hemtrakter i södra Auvergne, en valkrets som var känd som en för högern ointaglig röd bastion. Chirac klarade detta politiska eldprov med bravur: han valdes till kommunalråd i staden Sainte-Féréole 1964 och valdes in i parlamentet i valet 1967, en seger som visade att den välutbildade statsbyråkraten var av det rätta virket för ett yrkesliv som toppolitiker, utrustad med den karisma och personkemi som umgänget med väljarna krävde. Genom att rota sig i en lokal valkrets skulle han dessutom skaffa sig sådant som inte ingick i en akademisk högutbildning i Paris men likväl ansågs som en nödvändig färdighet för en blivande toppolitiker – direktkontakten med ”de djupa leden”.

Den 8 maj 1967 trädde den 34-åriga Chirac för första gången in i en regering ledd av Georges Pompidou som statssekreterare med

ansvar för arbetsmarknadsfrågor. Han skulle komma att fortsätta tjänstgöra som regeringsmedlem på olika poster fram till 1974 under fyra olika premiärministrar. Ett av Chiracs första ärenden var bildandet av ANPE, den franska Arbetsförmedlingen [5]. År 1968 inträffade majrevolten och Chirac deltog i förhandlingarna mellan den franska regeringen, fackföreningarna och arbetsgivarorganisationerna som kom att leda till "Grenelleöverenskommelsen".

Skulpturgrupp från den afrikanska republiken Benin. Flera franska presidenter har bidragit till inrättandet av viktiga konstmuseer i Paris, bland dem Georges Pompidou (**Centre Georges Pompidou**), Valéry Giscard d'Éstaing (**Musée d'Orsay**) och François Mitterrand (**Grand Louvre**). Jacques Chirac verkade för inrättandet av ett nytt konstmuseum för folklig icke-västerländsk "primitiv" konst i Paris, **Musée du quai Branly-Jacques Chirac**. Chirac ansågs som en framstående kännare av denna slags konst, se även not [2]. Foto: Jean-Pierre Dalbéra [Källa: Creative Commons Attribution]

Det var till Chirac som Pompidou gav uppdraget att ta de första informella kontakterna med företrädarna för fackföreningarna,

vilket han ska ha gjort beväpnad med en pistol i fickan. Full av ambition, arbetsnarkoman och impulsiv fick han vid denna tiden smeknamnet "Bulldozern" av Pompidou som lär ha sagt:

-Om jag bad honom att gräva en tunnel under en natt skulle han fixa det!

Vid varje regeringsombildning fick han en alltmer betydande portfölj. Efter maj 1968 utnämndes han till statssekreterare med ansvar för ekonomi och finans, och behöll den posten efter De Gaulles avgång året därpå vid Pompidous makttillträde. Han verkade under finansministern Valéry Giscard d'Éstaing i en regering ledd av Jacques Chaban-Delmas. I januari 1971 blev han minister med ansvar för kontakten med Parlamentet (en ganska usel sådan enligt samstämmiga vittnesmål) och i juli 1972 fick han den omfattande och strategiska posten som jordbruks- och landsbygdsminister. Chirac blev genast utomordentligt populär bland bönderna. Han strödde ut subventioner och slog sig blodig för att försvara EU:s stöd till franskt jordbruk. Det obligatoriska besöket på den stora årliga jordbruksmässan i Paris kom att bli hans bästa arena, ett möte med "det nedre landet" som han hädanefter aldrig skulle missa och där han befäste sin folkliga image. Synnerligen lättsamt och glatt umgicks han med bönderna

och besökarna, skakade händer, klappade på korumpor, frossade vilt på smakprover av ost och vin, berömde med emfas varje bonde som fick äran att se sin produkt uppslukad av den glupske kostymklädde rikspolitikern. Bönderna skulle i fortsättningen bli Chiracs mest trogna väljarbas.

CHIRAC OCH GISCARD: "MAN SKA ALDRIG LÅTA TVÅ KROKODILHANNAR BADA I SAMMA VATTENDRAG". (ETT ORDSPRÅK CHIRAC VAR SÄRSKILT FÖRTJUST I).

Efter Pompidous död i april 1974 bestämde sig Chirac för att anstifta sin första politiska kupp. Övertygad om att de historiska gaullisternas kandidat Jacques Chaban-Delmas skulle förlora mot en Mitterrand som samlat vänstern bakom sig, intrigerade Chirac för att ministrar och ledamöter från det gaullistiska partiet UDR skulle överge Chaban-Delmas till förmån för Giscard d'Estaings kandidatur. Upphovsman till den berömda "*appel des 43*" – där han och 42 andra gaullistiska baroner offentligt uppmanade partifolket att stödja Giscards kandidatur och motsätta sig Chabans, hade Chirac precis begått ett riktigt helgerån som avgjorde hela presidentvalet. Som tack för hans insats utsåg Giscard honom till premiärminister, men rivaliteten mellan de två männen som båda

ville styra Frankrike växte sig snabbt allt större. Chirac upplevde att presidenten – vars stora ego var ökänt – nedvärderade och åsidosatte honom. Det var för övrigt ingen bra tid att sitta vid makten. I kölvattnet av oljekrisen 1973 drabbades Frankrike av en svår ekonomisk kris. Chirac, som förespråkade stimulanspolitik, hade svårt att få gehör hos presidenten. När det gäller energipolitiken var de dock överens om att utveckla kärnkraften, ett strategiskt val för att minska landets beroende av kolväteimport. Chirac såg dessutom till att främja exporten av franska industrivaror och fransk teknologi, inte minst kärnteknologi, och tecknade omfattande handelsavtal med Iran och Irak. Som premiärminister drev han också igenom Veil-lagen, som innebar att rätten till abort fastställdes i lag samt en rad andra liberala samhällsreformer.

Men efter flera regeringsombildningar som Giscard initierade mot Chiracs vilja samt återkommande konflikter gällande regeringspolitiken, bestämde sig Chirac för att högljutt avgå i augusti 1976. Han ersattes av den liberala Raymond Barre, "Frankrikes bästa ekonom" enligt Giscard. I december samma år bildade Chirac det gaullistiska partiet *Rassemblement pour la République* (RPR) som, trots att det formellt tillhörde högermajoriteten, motsatte sig den klassiska högerpolitik som regeringen stod för.

Enligt Chirac skulle RPR föra vidare det gaullistiska arvet av ekonomisk interventionism, ett slags franskt variant av socialdemokrati. Partiet kom framför allt att verka som en politisk krigsmaskin helt anpassad till Chiracs personliga ambitioner, vilka krävde ett tydligt distanserande från den sittande presidenten.

Jacques Chirac som borgmästare i Paris i sitt tjänsterum i l'Hôtel de Ville 1978. © Jean-Pierre Couderc / Roger-Viollet [Källa: Pinterest]

I december samma år vann Chirac borgmästarvalet i Paris, mitt framför ögonen på Giscard. Chirac skulle inte tveka att använda sig av stadens rikliga offentliga medel för att finansiera partiets verksamhet och medarbetare. Efter en relativ framgång i riksdagsvalet 1978 bestämde sig Chirac för att trappa upp striden mot Giscard ytterligare. Den 6 december 1978, från sjukhuset Cochin där han återhämtade sig efter en bilolycka, framförde han ett våldsamt antieuropeiskt tal där han

anklagade Giscard för att ta parti för utländska intressen och föra en "antinationell" politik. Men efter att RPR i EU-valet 1979 hamnat långt bakom Giscard's EU-vänliga parti UDF, bestämde sig Chirac för att det var dags att ompositionera sig.

DEN LIBERALA VÄNDNINGEN OCH IDEOLOGIERNAS DÖD

Det var en ny Chirac som ställde upp som kandidat i presidentvalet 1981, en Chirac som hade gjort sig av med sin sedvanliga gaullistiska retorik och drev nu en amerikanskinspirerad kampanj präglad av en tydlig liberal framtoning. På tredje platsen i första valomgången bakom Mitterrand och Giscard, kunde Chirac återigen agera som kungamakare, denna gång dock inte till Giscard's fördel. Genom att avstå från att offentligt uppmana sina väljare att lägga sina röster på den avgående presidenten banade han de facto vägen för Mitterrands valseger, en "kniv i ryggen" som satte stopp för Giscard d'Estaings presidentskap och lät Chirac, som uppenbarligen inte brydde sig så mycket om att återupprätta sitt rykte som politisk "bandit", ta över den numera lediga rollen som den enda sanna oppositionsledaren med siktet inställt på riksdagsvalet 1986 och presidentvalet 1988. Mitterrands allians med kommunisterna, som enligt borgerliga krönikörer varslade om ryska stridsvagnars sna-

ra ankomst på *Place de la Concorde*, hade skapat en våg av panik inom affärsvärlden samt hos de välbärgade väljarna. I sin strävan att bli högerens största ledare skulle Chirac därefter göra allt för att framstå som det enda bålverket mot kollektivismens härjningar. Bort med alla floskler om den ”franska socialdemokratin”, nu gällde det att gå till attack mot ”socialismens omänskliga doktrin”, jaga på Giscard’s mark och predika den fria marknadens välsignelser. Den nyblivne liberalen Chirac kritiserade höga skatter och byråkratin, motsatte sig Mitterrands nationaliseringar, förespråkade privatiseringar, avregleringar, pratade om flexibilitet och kompetitivitet. Därigenom hade Frankrikes främsta högerparti, på Chirac’s initiativ, konverterats från traditionell *dirigisme* (statlig styrning) till den rådande marknadsreligionen. Anpassningen till anglosaxisk liberalkonservatism var, i alla fall i ord, total: vid ett möte med den amerikanske presidenten Ronald Reagan försvarade Chirac (som bara 5 år tidigare hånade ett av amerikanska intressen dominerat Europa) idén om ett gemensamt europeiskt försvar med nära band till NATO.

Samtidigt som Chirac gav upp gaullismens fundament och fullbordade RPR:s förvandling till ett marknadsvänligt parti, initierade de styrande socialisterna den så kallade ”åtstrammingspolitiska

vändningen” (*tournant de la rigueur*). Efter bara två år vid makten ersattes det socio-ekonomiska program socialisterna hade gått till val på med en gängse liberal politik. Därmed agerade Mitterrand och Chirac, nästan parallellt, som dödgrävare för den grundläggande princip som dittills utgjort pelaren i båda rörelsernas ideologiska fundament: den offentliga maktens primat över ekonomin. Högern slöt numera upp bakom marknadens logik och försvarade den offentliga sektorns avveckling, den icke-kommunistiska vänstern slutade å sin sida att propagera för konkreta sociala reformer och skulle så småningom övergå till moralism och ”antirasism”. Marknadshögern och moralvänstern hade just fötts. Att arbetarklassen började överge sina traditionella partier, framför allt på vänsterkanten, till förmån för extremhögern inträffade ungefär samtidigt med den stora liberala giren och kan knappast betraktas som ett resultat av slumpen. Efter att i borgmästarvalet 1983 ha nått sin första rejäla framgång i staden Dreux (tack vare en valallians med RPR) skulle Nationella Frontens frammarsch vara en konstant i det franska politiska livet. Ett fenomen som den sittande presidenten skulle se till att taktiskt utnyttja – och till och med, enligt somliga politiska analytiker, befämja – för att destabilisera högern.

I riksdagsvalet 1986 tog Giscard och Chirac (som hade grävt ned stridsyxan) tillsammans hem majoriteten. Av övertygelse lika mycket som av taktiska dispositioner hade Mitterrand bestämt att tillämpa ett proportionellt valsystem i förhoppningen om att förhindra ett för vänstern förväntat katastrofval. Om socialisternas majoritetsförlust i nationalförsamlingen blev begränsad, som Mitterrand hade räknat med (högern fick bara en liten majoritet), hette valets stora vinnare Jean-Marie Le Pen. Front National erövrade 35 platser, exakt lika många som kommunisterna. Den högerextreme ledaren hade mycket att tacka den socialistiske presidenten för: genom sin entré i *Palais Bourbon* kunde hans parti, som dittills hade utmålats som en skara hitlerhälsande skinnskallar, framstå som en normal demokratisk aktör.

Likväl var majoritetsförlusten ett kraftigt bakslag för den sittande presidenten, som under resten av sin mandatperiod skulle få stå ut med en borgerlig regering ledd av Chirac. Men den sluge gamle presidenten skulle snart komma på fötter igen. I den nya situationen där en president och en regering från olika politiska sidor var tvungna att "sambo" (*cohabiter*), var det enligt den franska författningen den sistnämnde som i praktiken hade kompetensen att styra landets inrikespolitik. Chirac försökte således tillämpa sitt

liberala program och lanserade en omfattande våg av privatiseringar, införde skattelättnader och drev en hård brottsbekämpningspolitik. Mitterrand, som behöll det främsta ansvaret när det gällde utrikespolitik, valde dock att använda det begränsade inflytandet han fortfarande åtnjöt för att motarbeta regeringspolitiken så mycket som möjligt. Genom att vägra signera lagtexter som hade godkänts av parlamentet satte den orubblige gamle presidenten käppar i hjulen för sin ivrige premiärminister, som inte hade något annat val än att tillämpa konstitutionella undantagsprocedurer för att pressa igenom sina reformer. Undertryckt av Mitterrand fick Chirac sålunda "tvångsregera" och utsatte sig för maktens förslitning. Samtidigt som Chiracs auktoritära maktutövning orsakade sociala konflikter och studentrevolter, satt Mitterrand still i båten och avslutade denna period av *cohabitation* med en ökad popularitet. I presidentvalet 1988 nådde han ett utomordentligt resultat i första valomgången med 34% av rösterna; Chirac hamnade långt bakom på andra plats med bara 20%. Det har påståtts att Chirac inför valets andra omgång på begäran av sin kampanjledare Charles Pasqua hade träffat Jean-Marie Le Pen som, med ett resultat av 14%, kunde anses besitta en avgörande röstreserv för högerens kandidat. Hur mötet gick till lär vi aldrig få veta exakt. Hur som helst vägrade till slut Le Pen att

uppmåna sina väljare att rösta på Chirac, som förlorade med bred marginal mot den avgående presidenten.

Affisch från Kolonialutställningen i Marseille, 15 april-18 november 1906. Konstnär: David Dellepiane (1866-1932). Okänd fotograf. Musée du quai Branly-Jacques Chirac, Paris. [Källa: Public domain]

NOTER

[1] *École Nationale d'Administration*, den prestigefulla skola som anses som näst intill ett obligatorium för den som önskar nå toppbefattningar inom fransk politik eller administration.

[2] På 50-talet hade den unge Chirac fallit i beundran för en buddhistisk staty i Guimet Museet, och därefter blivit besatt av asiatisk folkkonst. Han ville konvertera till hinduismen och skolkade från gymnasiet för att ta privatlektioner i sanskrit hos en gammal emigrerad ryss, som 1917 hade tagit ställning för den "vita" sidan i inbördeskriget. Eftersom det gamla indiska språket bedömdes vara för komplicerat, föreslog till slut läraren honom att gå över till ryska. Snart slog sig den unge Chirac på en översättning av

Pusjkins versroman Eugen Onegin, som han försökte få publicerad – bokförlagen visade sitt intresse först när Chirac hade blivit premiärminister. Sedan dessa unga år närde Chirac både en varaktig passion för och hyste den största respekt för icke-västerländska ursprungskulturer, i synnerhet för folkkonst från Fjärran österns, Afrikas och Precolumbianska kulturer. Han blev så småningom en erkänd självlärd expert på området. Den allmänna idén om västs kulturella överlägsenhet föreföll honom som en absurditet. Jacques Chirac bidrog också till inrättandet av ett museum för icke-västerländsk "primitiv" folkkonst i Paris, *Musée du quai Branly-Jacques Chirac*. Museet invigdes 2006 och ligger i Paris 7:e arrondissement i närheten av Eiffeltornet: www.quaibrantly.fr/fr/

[3] Chiracs morfar och farfar var två av "Republikens svarta husarer", folkskollärare i Jules Ferrys icke-konfessionella obligatoriska folkskola, vars kall var att förmedla bildning till det franska folket. Farfar Louis var uttalad "radikal-socialist" och frimurare.

[4] Chirac verkade i sin ungdom särskilt förtjust i tjejer från överklassen. Bernadette kom från en familj som tillhörde Paris högre borgarklass, amerikanskan Florence Herlihy var dotter till en senator. Han skulle för övrigt vara en notorisk kvinnotjusare i hela sitt liv, och kallades av sin chaufför Max för *Monsieur "5 minutes, douch comprise"* (Herr "5-min-uter-inklusive-dusch") [<https://www.femmeactuelle.fr/actu/nous-actu/jacques-chirac-son-chauffeur-max-revint-sur-son-surnom-5-minutes-douche-comprise-2073090>].

[5] Frankrike räknade då ungefär 430 000 arbetslösa, dvs 2% av den aktiva befolkningen. Vilket kan jämföras med 8,1% idag.

Robert Maxwell – publicistikens gudfader

Denna artikel om tidningsmagnaten Robert Maxwell (1923-1991) har tidigare publicerats i tre delar på bloggen *lindelof.nu*. Här har de tre delarna arbetats samman till en artikel.

Robert Maxwell 1989. Okänd fotograf.
[Källa: Creative Commons]

PER-OLOV KÄLL

Soldaten

Hans ursprungliga namn var Jan Ludvik Hoch. Han föddes 1923 i en fattig ortodox judisk familj i staden Slatina-Selo i dåvarande Tjeckoslovakien, numera Solotvyno i Ukraina. I hemmet tala-

des som ofta var fallet bland Europas ashkenaziska judar jiddisch. Enligt hans levnadstecknare Gordon Thomas skulle den exceptionellt begåvade unge mannen med tiden tala åtta olika språk flytande [1]. När han vid 2:a världskrigets utbrott kommer till Frankrike börjar han kalla sig Ivan Leslie du Maurier – med inspiration från det kanadensiska cigarettmärket Du Maurier. Efter kriget framträder han slutligen som en av Storbritanniens rikaste och mest högprofilerade bok- och tidningskapitalister, nu med namnet Ian Robert Maxwell. Och så bör väl en äkta anglo-sachsisk kapitalist heta. Det är också med det namnet han under en period på 60-talet tar plats i det brittiska parlamentet som representant för Labour. Den livet igenom av affärer, rikedom och hemliga nätverk besatte Maxwell betraktar sig nämligen med hänvisning till sin fattiga barndom som socialist. En som enligt egen uppgift inte ägde ett par skor före sju års ålder.

Hans livsöde skulle, som man nästan gissar sig till, bli dramatiskt. Liksom hans död. I själva verket har båda fortsatt att ge eko ända in i en av dagens mest uppmärksammade politiska skandaler, Epsteinaffären. Om vi har tur – och rättvisan sköter sin uppgift – kan affären lyfta på förlåten och låta oss se in i okända och för oss normalt osynliga nätverk.

Om vi har tur alltså!

Men nu var det september 1938 och Storbritanniens premiärminister Neville Chamberlain hade just flugit till München för att där tillsammans med sin franska kollega Édouard Daladier diskutera fred med Tredje rikets ledare Adolf Hitler och dennes italienske bundsförvant Benito Mussolini. (Det tycks ha roat Hitler att tvinga den flygrädde engelsmannen att sätta sig i ett plan – men vad gör man inte för att rädda världsfreden?) I München kom man överens om att Hitlers krav på ett inlemmande av det visserligen i betydande utsträckning tyskspråkiga men inte desto mindre i Tjeckoslovakien hemmahörande Sudetenland i Tyskland inte var så orimligt som det först lät. Och även om Chamberlain kanske trodde, eller åtminstone hoppades, att han säkrat freden (på Tjeckoslovakiens bekostnad) delades dessa hans förhoppningar på intet sätt av kollegan Daladier. Men denne kom sig å andra sidan inte för att säga något. I sanningens namn fanns vid denna tidpunkt inte heller många handlingsalternativ kvar för Frankrikes del. Förutom krig. I mars 1939 ockuperar Tyskland Tjeckien under det att Slovakien förklarar sig självständigt och allierar sig med Hitler-Tyskland. Den sextonårige Jan Hoch förstår att helvetet håller på att bryta loss och lyckas fly ur landet. Större delarna av hans familj blir

dock kvar och kommer snart att duka under i Auschwitz.

Det beryktade mötet i München i september 1938. Främre raden fr.v. Neville Chamberlain, Édouard Daladier, Adolf Hitler, Benito Mussolini och Galeazzo Ciano, den senare Italiens utrikesminister och Mussolinis svärson. [Källa: German Federal Archive]

I maj 1940 ansluter han sig i Marseille, enligt uppgift via den franska Främlingslegionen, till den tjeckiska nationella armén. Men nu är det bara en fråga om veckor innan Frankrike självt är besegrat av Hitlers trupper, (se t.ex. Förr och Nu nr 1 & 2 2017). Den tyska strategin att rikta huvudanfallet genom den besvärliga terrängen i Ardennerna istället för – som alla väntar sig – över Belgien och Nederländerna tar det materiellt och i manskap räknat starkare Frankrike fullständigt på sängen. Visserligen inleder Tyskland överfallet genom att i enlighet med krigspelens standardscenario rycka fram genom Holland och Belgien, men det är en slug krigslist för att få de franska trupperna att överge sina ställningar och rusa fienden till mötes djupt inne på

grannländernas territorier. Därmed lämnande ryggen oskyddad och öppnande sig för inringning. I detta läge av total framgång för Hitler tar han sig i likhet med omkring 4000 andra exiltjecker över till England där han ansluter sig till den brittiska armén.

Som brittisk soldat är han framgångsrik och kommer att tjänstgöra på olika ställen i Europa. 1943 ansluts han till North Staffordshire Regiment och deltar i juni 1944 vid landstigningen i Normandie. 1945 har exiltjecken, som endast har tre års folkskola i bagaget, nått kaptensgrad och får av ingen mindre än fältmarskalk Montgomery motta det brittiska Militärkorset. En utmärkelse för att man visat prov på ”exemplariskt mod under pågående strider på land”. Maxwells tjänster tas nu i anspråk av det brittiska utrikesdepartementet, där man noterat hans utomordentliga språkkunskaper, och han tjänstgör två år i Berlin på departementets pressavdelning. Under denna tid blir han också brittisk medborgare och gifter sig med den två år äldre Elisabeth Meynard. Hon är fransk protestant från en hugenottfamilj och kommer senare att grunda den vetenskapliga tidskriften *Holocaust and Genocide Studies*, som alltjämt existerar [2]. Paret Maxwell får nio barn av vilka sju såvitt bekant alltjämt är i livet. Den yngsta dottern Ghislaine, född 1961, tycks ha varit faderns favorit och när han så

småningom är rik nog att köpa en lustyacht döper han den till ”Lady Ghislaine”. Ghislaine Maxwell, som efter sin fars död 1991 flyttar till USA, har av allt att döma spelat en mindre smickrande roll i Epsteinaffären. Huruvida hon gjort sig skyldig till något brott återstår att se.

Prins Andrew och Ghislaine Maxwell.
[Källa: Getty Images]

PUBLICISTEN

Förmodligen är det i den internationella och mångspråkiga efterkrigsmiljön i Berlin som Maxwells intresse för publicistik och förlagsverksamhet väcks. Liksom antagligen hans intresse för underrättelseverksamhet. Tillsammans med kompanjonen Paul Rosbaud (1896-1963), som arbetar som vetenskaplig rådgivare åt Springer Verlag i Tyskland, förvärvar han 1948 ett mindre bokförlag inom koncernen, Butterworth-Springer. Förlaget är specialiserat på utgivning av bland annat medicinvetenskaplig litteratur. Av de två kompanjonerna är det österrikaren Paul

Rosbaud som står för det vetenskapliga kunnandet [3].

Denne kommer längre fram att avskedas av Maxwell. Rosbaud hade dock 1938 hjälpt sin judiska landsmaninna kärnfysikern Lise Meitner att fly undan nazisterna till Sverige. Lise Meitner har gått till vetenskapshistorien som den som först föreslog att det som händer när en uranatom beskjuets med neutroner är att den klyvs (*fission*). Att hon aldrig belönades med Nobelpriset i fysik för denna strålande insikt får nog anses som ett av Nobelkommitténs misstag.

Lise Meitner omkr. 1906 i Wien. Okänd fotograf. [Källa: Public Domain]

Kompanjonerna byter namn på det lilla bokförlaget till Pergamon Press. I Maxwells habila händer expanderade företaget till att bli ett av de ledande förlagen för vetenskapliga publikationer i den anglo-sachsiska världen. Från att i början av 1960-talet ha ansvarat för ett sextiototal vetenskapliga tidskrifter utgav man i början av 90-talet omkring 400. Den ekonomiska framgången för förlaget – som gjorde Maxwell stormrik – har förklarats med att han tillämpade den äldsta och mest pålitliga av alla affärsidéer: köpa billigt och sälja dyrt. Universitetsbiblioteken var beredda att betala åtskilligt för att hålla sig med de ledande vetenskapliga tidskrifterna, de viktigaste monografierna och gedigna encyklopedier i fysik, kemi, biologi, matematik osv. De som producerade texterna, forskarna på olika universitetsinstitutioner, fick hålla till godo med en mer blygsam slant, ibland kanske inte ens det.

Mot slutet av 60-talet försöker Maxwell bredda sin bas inom den publicistiska världen. Hans försök att förvärva tidningarna *News of the World* och *The Sun* resulterade i båda fallen i nederlag mot den australienfödde konkurrenten Rupert Murdoch. 1969 avsätts Maxwell ur Pergamons styrelse sedan han anklagats för att ha trissat upp aktiekursen genom att bolla aktietransaktioner mellan företag som kontrolleras av medlemmar i hans egen fa-

milj. Förlagets nya ägare misslyckas dock med affärerna och 1974 kan Maxwell köpa tillbaka Pergamon Press för lånade pengar.

Ett decennium senare, 1984, lyckas Maxwell förvärva *Mirror Group Newspapers* (MGN) för 113 miljoner pund, där särskilt dagstidningen *Daily Mirror* blir hans flaggskepp. Tidningen hade grundats 1903 med siktet inställt på en medelklasspublik men hade på 30-talet vänt sig mot arbetarklassen för att bredda sitt publika underlag. Under 30-talet och början av 40-talet visade tidningen, inte olikt *Aftonbladet* i Sverige, fascistiska sympatier. Efter 1945 sägs tidningen konsekvent ha företrätt Labour. I mitten av 60-talet når tidningen en dagsupplaga av 5 miljoner, vilket alltså är oöverträffat i brittisk press. Sedan dess har upplagan oavbrutet sjunkit och ligger idag på runt 500 000.

När Maxwell tog över deklarerade han att "Labour-linjen" skulle fortsättas och att tidningens redaktörer skulle vara fria att redigera innehållet på det sätt de önskade och utan att han själv la sig i. Som John Pilger visar i sin läsvärda reportagebok *Hidden Agenda* (sv. titel *Den dolda dagordningen*, övers. Hans O. Sjöström, Ordfront 1999) var dessa högtidligt deklarerade principer mycket tånjbara [4]. Maxwell kunde naturligtvis inte låta bli att styra sin tidning med hårda nyp-

or och Pilger redovisar sina personliga duster med den egensinnige ägaren.

Under den stora strejken i de brittiska kolgruvorna 1984-85 ställde sig Maxwell och hans tidning på regeringen Thatchers sida. Vi som är tillräckligt gamla har ett livligt minne av de engelska gruvarbetarnas bittra kamp. Nästan lika livligt som vårt minne av den svenska strejken i LKAB:s järnmalmgruvor i Kiruna, Malmberget och Svappavaara ett och ett halvt decennium tidigare. De engelska gruvarbetarna var organiserade i det mäktiga *National Union of Mineworkers* (NUM) och hade vid tidigare konflikter kunnat sätta ett mycket hårt tryck bakom sina krav genom att blockera kolproduktionen, vid denna tid Storbritanniens viktigaste energikälla. Nu meddelade regeringen plötsligt att man avsåg att dels lägga ned "föråldrade" kolgruvor (så särskilt föråldrade med tidens mått mätt var de knappast); dels att privatisera de gruvor som tilläts vara kvar. Detta hotade gruvarbetarnas ställning från två håll och den 12 mars 1984 utlöste NUM:s ordförande Arthur Scargill strejken.

Det kunde tyckas våghalsigt av Margaret Thatcher att ta strid med kolgruvorna, särskilt med tanke på att en av hennes konservativa företrädare, Edward Heath, tidigare tvingats bort från

premiärministerposten efter en konflikt med just gruvarbetarna. Men i början på 80-talet hade Storbritannien fått klart för sig att det fanns gott om olja och gas i Nordsjön. "Kolvapnet" blev därmed mindre verksamt och den stridbara premiärministern, som själv var utbildad kemist och till fullo torde ha insett oljefyndigheternas betydelse (hon var dessutom gift med en förmögen handlare i oljeprodukter), kunde föra den bittra striden till seger. Arbetarna i kolgruvorna gav upp och vände tillbaka till arbetet. Det är en historiens ironi att den brittiska oljeproduktionen i Nordsjön, som nådde en topp med närmare 3 miljoner fat olja per dag vid millennieskiftet, nu är nere på i bästa fall en tredjedel av den produktionen. Storbritannien är åter ett land som måste importera stora mängder av den olja det behöver.

John Pilger redogör i sin bok för de metoder Maxwell använde sig av för att bekämpa gruvarbetarna. Maxwell må ha betecknat sig själv som socialist, men hela hans klassinstinkt i egenskap av en av Storbritanniens mest förmögna företagsledare ställde honom helt på regeringens sida:

"I mars 1990 publicerade [Daily] Mirror något som Maxwell själv kallade 'decenniets scoop'. 'SCARGILLS WATERLOO' löd rubriken över en ledare som var signerad av Maxwell själv. Mir-

ror anklagade Scargill och Heathfield [ordförande respektive generalsekreterare i gruvarbetarfacket; POK]... för att de använt pengar Libyen skänkt till förbundet under strejken till att betala sina egna bostadslån. Historien var fullkomligt gripen ur luften. Scargill hade inga lån på sitt hus och Heathfield ägde inte det hus han bodde i. Maxwell hade betalat 130 000 pund till tre 'källor', tidigare medarbetare till Scargill. Två av dem var personliga ovänner till honom. 'Huvudkällan' Roger Windsor, ... , utpekades senare i parlamentet som agent för MI5 [en gren av den brittiska underrättelsetjänsten; POK]. En offentlig utredning kom fram till att 'Windsors påstående om att de kontanter han hade fört in användes av Scargill till en amortering på 25 000 pund är fullkomligt osant...'"
(Pilger, sid. 418)

VEM VAR ROBERT MAXWELL?

Det påstås att en viss L en gång karakteriserade en viss S med orden "en intelligent skurk". Oavsett ordens historiska autenticitet stämmer de väl in på Maxwell. Pilger, som personligen tycks ha känt Maxwell, citerar kollegan Peter Jays ord om honom:

"Han [Maxwell] var en primitiv människa [...]. Han skred omkring som en sorts för-moralisk figur, både skrämmande och storslagen. Han levde från den

ena minuten till nästa i ett tillstånd av ständigt kaos. Han hade inga personliga intressen, inga hobbies, inga personliga vänner. Det som drev honom var inte pengar, makt eller berömmelse utan rädslan för att ha tråkigt. En lördagsmorgon kunde han ha ett fantastiskt program för att rädda världen från något inbillat hot och på söndagen var alltsammans glömt. För att lätta sin leda kunde han ringa mig klockan fyra på morgonen bara för att fråga hur mycket klockan var.”

Ett roligt citat, därtill litterärt tilltalande. Men kanske lite för litterärt? Maxwell var rimligen inte en sämre skådespelare (i sin härskarroll) än att han kunde visa upp sådana sidor av sig själv som han ansåg det nyttigt att hans medarbetare lade märke till. Den excentriske enväldshärskaren är en klassisk figur, lika gammal som gatan. Pilger undviker för övrigt att kommentera kollegans bedömning. Den ”sanne” Maxwell skulle troligen ha kunnat citera Napoleon Bonaparte när denne enligt sägen yttrade:

”Det finns bara en sak som räknas här i världen och det är att ständigt skaffa mer och mer pengar, mer och mer makt. Allt annat är meningslöst.”

Mot slutet av 80-talet hamnade Maxwell i stora ekonomiska svårigheter. Den krisen slutar med att

han hittas flytande i vattnet utanför Kanarieöarna efter att ha fallit från sin lustyacht, den omhuldade ”Lady Ghislaine”. Hur och varför han hamnade i vattnet har aldrig blivit slutgiltigt klarlagt. Numera vet vi att Maxwell inte endast rörde sig i den publicistiska världen och umgicks med tidens ledande ekonomiska och politiska makthavare och – förstås – med allehanda societetslejon som gärna frotterade sig med den rika och mäktiga tidningskungen. Som vi ska se hade han även viktiga förbindelser med underrättelseorgan som israeliska Mossad, sovjetiska KGB och kanske även brittiska MI5/MI6.

FALLET MORDECHAI VANUNU

En dag i mitten på september 1986 lyfte Robert Maxwell telefonluren och ringde upp direktören för Israels säkerhetstjänst Mossad. Direktören hette Nahum Admoni och de två herrarna var tämligen väl bekanta med varandra. Det Robert Maxwell hade att berätta var knappast något som Mossadchefen hade önskat höra.

En av de tidningar Maxwell kontrollerade, *Sunday Mirror*, hade nämligen kontaktats av en frilansjournalist med namnet Oscar Guerrero. Denne var från Colombia och uppgav sig ha kontakt med en vid den israeliska forskningsanläggningen *Dimona*

i Negevöknen tidigare anställd tekniker. Vad man egentligen sysslade med vid denna anläggning (vars officiella namn idag är *Shimon Peres Negev Nuclear Research Center*) var länge en väl bevarad hemlighet. Mossad fick snabbt fram att teknikern ifråga var en viss Mordechai Vanunu, som varit anställd som kontrollant vid en av de högst säkerhetsklassade enheterna i *Dimona*, Machon-2, mellan åren 1977 och 1985.

Mordechai Vanunu var född i en marockansk ortodox judisk familj, som på 60-talet emigrerade till Israel på grund av antisemitiska stämningar i Marocko. Vanunu hade i Israel skaffat sig en teknisk utbildning och därefter sökt – och erhållit – jobb på anläggningen i *Dimona*. Väl där hade han i hemlighet, kanske utan att riktigt veta varför, fotograferat sin arbetsplats och samlat dokument om de tekniska processer som där pågick. Vanunu uppfattades som en duglig och skötsam enstöring men blev 1985 uppsagd emedan han ansågs stå politiskt för långt till vänster och även gett uttryck åt proarabiska sympatier. Den filosofiskt och politiskt intresserade Vanunu inledde nu en tillvaro som backpacker runt om i världen och hamnade omsider som så många andra likasinnade i Sidney i Australien. Trött på de *ashkenaziska* (europeiska) judarnas dominans över de orientaliska i Israel avsåg han sig i Au-

stralien sin judendom och konverterade till kristendomen. Det var också där han stötte på colombianen Oscar Guerrero.

Mordechai Vanunu 2009. Foto: Eileen Fleming. [Källa: OTRS]

Mordechai Vanunu insåg under sin tid vid *Dimona* att Israel inte bara hade den tekniska kompetensen att framställa kärnvapen utan faktiskt också hade gjort det. Han uppskattade att landet förfogade över ett 100-tal kärnladdningar av varierande styrka. (Idag anses Israel förfoga över mellan 80-400 kärnladdningar.) När vännen Guerrero fick klart för sig vilka sensationella kunskaper Vanunu satt inne med, gav han honom rådet att publicera materialet. En sådan nyhet, hävdade han, skulle i rätt tidning kunna inbringa ett honorar av en miljon dollar. Den allvarligt lagde Vanunu var dock mest intresserad av att

hitta en trovärdig tidning, som kunde upplysa världen om att Israel numera utgjorde den femte kärnvapenmakten. En av de första tidningar man kontaktade var *Newsweek*, som avböjde medverkan.

Guerrero kontaktade då den brittiska helgtidningen *Sunday Times*, som inte ingick i Maxwells tidningsimperium. Tidningen blev intresserad och skickade en reporter till Sidney för att intervjua Vanunu och försöka kontrollera hans uppgifter. Reportern kunde snart meddela att även om Vanunu inte kunde svara på alla frågor han ställt verkade hans historia, och de dokument han underbyggde den med, påtagligt trovärdiga. *Sunday Times* redaktion beslöt då att låta Vanunu flyga till London för att man mer på djupet skulle kunna granska hans uppgifter, bland annat med hjälp av kärnvetenskaplig expertis. Tidningen hade goda skäl för sin försiktighet och omsorg om sanningen. Några år tidigare hade man skändligen låtit sig luras av bedrägeriet med Hitlers ”dagböcker”, vilka som bekant var förfälskade.

Oscar Guerrero, kvar i Australien, greps nu av fruktan att Vanunus historia höll på att glida honom själv ur händerna. Han begav sig till London i ett försök att finna Vanunu men utan att lyckas. *Sunday Times* hade förstått att deras uppgiftslämnare hotades av

många faror och hade sett till att gömma undan honom. En tid bodde han i ett oansenligt hotell i det väldiga London. I sin ångest över att riskera gå miste om ett fett gage beslöt Guerrero att istället försöka sälja historien till *Sunday Times* konkurrent *Sunday Mirror*. Det var ett beslut så felaktigt som det kunde bli, åtminstone sett ur den om ett skönt klipp drömmande journalisten Guerreros synvinkel. Ty ägaren av *Sunday Mirror* – och en hel rad andra tidningar – var inte endast en av Storbritanniens mest kända, rikaste och på sitt sätt färgstarkaste publicister; han var även en av Mossads viktigaste agenter.

Det är inte säkert att det var Robert Maxwell som först informerade Mossad om att den före detta Dimonamedarbetaren Vanunu hyste planer på att offentliggöra vad han visste om Israels kärnvapenprogram. Men det var förmodligen Maxwell som först berättade för dem att publiceringen skulle ske i *Sunday Times*, vilket Guerrero torde ha berättat för honom i syftet att få *Sunday Mirror* att försöka hinna före. Det stod också snart klart för Mossad att den information Vanunu satt på var alltför omfattande för att en omsorgsfullt skött publicering skulle kunna viftas bort som lösa rykten som av personliga skäl spreds av en avskedad före detta medarbetare, som befunnit sig alltför långt ner i organisationen för att egentligen veta vad det var

han sett. Varje kärnfysiker som såg hans fotografier skulle inse att de var äkta och att de visade att Israel var i full färd med att framställa kärnvapen. Den uppkomna situationen fick premiärminister Shimon Peres att tillsätta en krisgrupp. I gruppen ingick Mossads direktör Nahum Admoni. Ett alternativ som diskuterades var att snarast spåra upp Vanunu och låta mörda honom. Detta ska Admoni ha motsatt sig. Åt publiceringen, menade han, kunde man ingenting göra. Där emot var det av största vikt för Israels säkerhet att Vanunu snarast möjligt kunde återföras till Israel, så att man kunde skaffa sig en fullständig överblick över vad han visste samt om han spionerat ensam eller haft medhjälpare. Helst borde en sådan hemtransport ske innan CIA och brittiska MI6 fick chansen att förhöra honom. Men om det ändå skulle visa sig nödvändigt att mörda Vanunu vore det, som Thomas & Dillon påpekar i sin bok, inte första gången Mossad gjorde något sådant på öppen gata i London (sid 151).

Sunday Times begick nu i sin tur det ödesdigra misstaget att istället för att publicera vad man faktiskt visste (Vanunus material hade bland annat granskats av kärnfysikern Dr Frank Barnaby, som under 70-talet förestod Stockholms Internationella Fredsforskningsinstitut, SIPRI) beslutade man att ge Israels regering en möjlighet att kommen-

tera saken. Man presenterade därför för Israels Londonambasador en sammanfattning av de uppgifter tidningen förfogade över, inklusive kopior av några av de kritiska fotografierna. Kanske tänkte man sig att ställd inför fait accompli skulle Israels regering medge sitt kärnvapeninnehav. Motsatsen inträffade. Ambassaden dementerade blankt att materialet var korrekt:

"having no base whatsoever in reality" (sid 151).

Den sluge Admoni såg nu den lucka som plötsligt öppnat sig genom tidningens agerande och ringde upp Maxwell. De två kom överens om att *Sunday Mirrors* nästa nummer skulle gå till skoningslöst motangrepp mot Vanunu och Guerrero. Tidningen visade ett stort fotografi av Vanunu och Maxwell dikterade själv det reportage, där Vanunu och Guerrero hängdes ut som två lögnare och svindlare. Den verkliga avsikten var att söka röka ut Vanunu ur hans gömställe. Samtidigt beordrades de hundratals agenter och andra medhjälpare Mossad förfogade över i London att kontakta alla hotell och med hjälp av fotografiet i *Sunday Mirror* leta upp var Vanunu bodde. Det tog inte lång tid innan man fick napp. Vanunu bodde på dåvarande *Mountbatten hotell*, nära Shaftesbury Avenue i centrala London.

När Vanunu var lokaliserad beslutade Mossad sig för att arrangera en "honey trap" ("honungsfälla") för den ensamme landsflyktige israeliske teknikern. Som Epsteinaffären tycks visa är detta en teknik som Mossad behärskar till fulländning, (om vi nämligen gör det alls inte orimliga antagandet att Jeffery Epstein och Ghislaine Maxwell i verkligheten arbetade för Mossad). En dag när Vanunu tog en promenad i kvarteren runt hotellet, det var förresten den 24 september 1986, råkade han av en händelse på Leicester Square stöta på en kvinnlig amerikansk turist. Kanske frågade hon den allvarlige israelen om vägen till någon viss plats? Hur som helst uppstod en konversation och kanske fick Vanunu veta att amerikanskan, som sa sig heta Cindy, också kände sig ensam i det främmande London. De två kom överens om att träffas igen, men på ett lite roligare ställe: i "Cindys systers" lägenhet i Rom.

Det behöver inte sägas att de medhjälpare som *Sunday Times* hade försett Vanunu med fann turisten Cindy ytterst suspekt och varnade honom. Men Cindy kunde sitt jobb. I verkligheten hette hon Cheryl Bentov och var en omsorgsfullt tränad agent för Mossad. (Idag uppges hon vara verksam som fastighetsmäklare i USA [5].) Den ensamme Vanunu gick i fällan. På flygplanet från London till Rom befann sig förutom Vanunu och Cheryl/Cindy

en handfull Mossadagenter. I Rom tog paret en taxi från flygplatsen till "systemens" lägenhet. Där övermannades Vanunu av väntande Mossadagenter och injicerades med en förlamande drog. Några dagar senare hade han via fartygstransport förts till Haifa.

I augusti 1987, elva månader efter kidnappningen i Rom, ställdes Vanunu inför rätta i Jerusalems Kammarrätt i en hemlig rättegång. Åtalspunkterna rörde sig om landsförräderi, svårartat spionage och insamlande av hemliga uppgifter i avsikt att skada staten Israels säkerhet. Rättegången tycks inte ha förlöpt utan tumultartade inslag. Vanunu tilläts inte prata med journalister men hade skrivit "kidnappad i Rom, 30/9/86" i handflatan, som han visade upp genom bilrutan på väg till rätten [6]. I mars 1988 dömdes han till 18 års fängelse.

Vanunu avtjänade sitt straff i ett fängelse i staden Ashkelon, de första 11 åren under strikt isolering. Han frigavs i april 2004 men har sedan dess regelbundet utsatts för trakasserier från den israeliska statens sida. Han är alltså jämt underkastad en rad restriktioner. Vanunu får till exempel inte

- lämna Israel;
- tala med icke-israeliska medborgare utan tillstånd av säkerhetspolisen (Shin Bet);

- befinna sig närmare än 500 meter från en gränsövergång eller flygplats;
- befinna sig närmare än 100 meter från en utländsk beskickning;
- byta bostad utan att i förväg meddela myndigheterna.

Visselblåsaren Mordechai Vanunus fall har många likheter med Julian Assanges. En såvitt jag kan bedöma mycket god genomgång av hans fall hittar man på engelska Wikipedia [7].

SPIONEN

Av självklara skäl är det svårt att veta exakt när och hur Maxwells förbindelser med olika underrättelsetjänster inleddes. Troligen var det under efterkrigsåren i Berlin, när han tjänstgjorde på det brittiska utrikesdepartementets pressavdelning. Med tiden skulle han bygga upp ett formidabelt kontaktnät. Maxwell kände verkligen "alla". Varje morgon på 80-talet ska han ha ringt upp premiärminister Margaret Thatcher för att berätta vilka rubriker hans stolthet *Daily Mirror* hade på förstasidan. Han stod i förbindelse med såväl den sovjetiske ledaren Michail Gorbatsjov som med USA:s president Ronald Reagan. Med den franske presidenten François Mitterrand påstås han ha varit "förtrolig". Något liknande kan sägas om hans kontakter med den östtyske ledaren Erich Honecker och den västtyske förbundskanslern Helmut

Schmidt. Och så vidare runt om i världen.

Att han i dessa kontakter hade stor nytta av sina utomordentliga språkkunskaper är givet. Språkkunskaper som i sin tur bars upp av ett osvikligt minne. Det sas om Maxwell att han aldrig behövde anteckna ett telefonnummer; han kom ihåg det så snart han hört det. Minnet var säkert också en tillgång i hans vidlyftiga, komplicerade, mer eller mindre världsomspännande affärsverksamhet med hundratals olika företag vilka enbart han själv tycks ha haft full insyn i och kontroll över. Man kanske kan jämföra med finansmannen Ivar Kreugers hyperaktiva affärsverksamhet på 1920-talet. En annan likhet mellan de två är att när de stod inför hotet av slutgiltig konkurs, båda hastig avled. Diskussionen om dödsorsaken – självmord eller mord? – har aldrig riktigt upphört, särskilt inte i fallet Maxwell.

Att han lockades av staters hemliga förehavanden kan ha berott på en medfödd dragning till det äventyrliga – ett drag som Ghislaine Maxwell och hennes syskon (om dem mera nedan) tycks ha ärvt. Robert Maxwell var dessutom ideologiskt en övertygad sionist. Som jude ville han, som han sa, göra allt som stod i hans makt för att säkra Israels existens. Åtminstone, bör man kanske tillägga, så länge det inte gick ut över hans egna inkomster.

Men född som han var i östra Europa tycks han även ha känt ett slags samhörighet med de öst-europeiska länderna och med Sovjetunionen. I själva verket upprätthöll han utmärkta förbindelser med KGB, vars något oortodoxa chef Vladimir Kryuchkov i slutet på 80-talet hjälpte honom att gömma delar av sin privata förmögenhet i det bulgariska banksystemet på betryggande avstånd från brittiska skattemyndigheters insyn. Jag tar här bara upp Maxwells troligen viktigaste – man frestas nästan säga banbrytande – insats som agent för Mossad: hans försäljning av dataprogrammet *Promis* (Prosecutor's Management Information System).

Programmet hade ursprungligen tagits fram på beställning av USA:s justitiedepartement, Department of Justice (DOJ). Själva utvecklingen av programmet hade skett vid företaget Inslaw, som grundats av den tidigare CIA-medarbetaren Willam A. Hamilton. Syftet med programmet var att åklagare och andra tjänstemän inom rättsväsendet snabbare skulle kunna kartlägga bakgrunden hos åtalade, fängelse-interner och andra personer de intresserade sig för. Sådana uppgifter fanns vanligen utspridda i många olika dataregister på olika institutioner. *Promis* kunde gå in i och läsa dessa register, oavsett med vilken programkod och med vilket slags algoritmer de var

skrivna. Ett tidigare mycket tidsödande sammanställningsarbete blev därmed möjligt att genomföra inom loppet av timmar, kanske minuter.

Promis var skrivet i programmeringsspråket COBOL och var mycket omfattande. Det innehöll närmare 600 000 programrader. DOJ var stolt över sitt nya kraftfulla informationsverktyg och planerade att göra det kommersiellt tillgängligt. Denna kommersialisering skulle ske via företaget Inslaw, som ägde programkoden. Till dem som fick höra talas om programmet – och bad att få det demonstrerat för sig – hörde den högt uppsatte Mossadfunktionären Rafi Eitan (1926-2019) [8]. Denne gavs personligen en demonstration av programmet av Inslaws vd Hamilton. Eitan insåg omedelbart att *Promis* var som gjort för att hjälpa Israel att hålla uppsikt över palestinska motståndsmän, som av ockupationsmakten alltid betecknades som "terrorister".

Eitan hade ingen tanke på att betala för *Promis*. Istället såg han till att med hjälp av sina kontakter inom USA:s justitiedepartement erhålla en kopia av programmet utan att det kostade Mossad en enda dollar. När Hamilton omsider fick klart för sig att Mossad stulit det program som hans företag ägde, lät han stämma justitiedepartementet. Väl hemma i Israel satte Eitan

skickliga programmerare att gå igenom *Promis* i detalj och där- efter skriva om programmet på ett sådant sätt att frågan om upp- hovsrätten till mjukvaran inte längre ska ha tätt sig juridiskt solklar. Därtill gjorde han något som ur spionagesynvinkel måste betecknas som innovativt. Han försåg programmet med en sär- skild rutin, en så kallad *doortrap* ("dörrfälla"), som möjliggjorde för Mossad att i realtid följa exakt vad varje nyttjare av *Promis* an- vände programmet till. Denna *doortrap* ska ha varit så skickligt inbakad i programkoden att den var i det närmaste omöjlig att upptäcka.

Nu gällde det att hitta en säljare till programmet. Mossad behövde inte fundera särskilt länge. Det fanns åtminstone en person i världen som både var en pålitlig Israelvän och samtidigt stod på god fot med alla som hade polit- iskt inflytande. Robert Maxwell fann det vara ett uppdrag i hans smak och begärde 15 procents provision på försäljningspriset, som tycks ha varierat beroende på kund.

Försäljningen av spionprogram- met *Promis* är en fantastisk, näs- tan dråplig historia. Thomas & Dillon skriver:

"Mellan CIA, NSA och IOD [In- formation on Demand, ett av Maxwell ägt företag där dottern Christine Maxwell, äldre syster

till Ghislaine, spelade en ledande roll; POK] blev Promis ett kraft- fullt verktyg för informations- tjänster. I Holland användes det av Intel för att följa den ryska maffians aktiviteter, när den skeppade vapen och droger gen- om Shipol Airport. I Tyskland använde BND, landets motsvar- ighet till CIA, mjukvaran för att följa spåren av klyvbart material ut ur det forna Sovjetunionen till Mellanöstern. I Frankrike an- vände säkerhetstjänsterna Pro- mis för att följa terrorister på deras väg in i och ut ur Nord- afrika. I Spanien användes mjukvaran för att hålla koll på de baskiska terroristernas för- flyttningar. I Storbritannien an- vändes det av MI5 för att bevaka rörelserna hos de grupper i Mel- lanöstern som inrättat baser i London. I Nordirland blev det ett vapen för säkerhetstjänsten för att följa hur medlemmar av IRA passerade fram och tillbaka över gränsen till Irländska republik- en. I Skottland utgjorde det da- tabas för den omfattande utred- ningen av sprängattentatet om- bord på passagerarplanet Pan Am 103, [attentatet över den skotska byn Lockerbie i december 1988 krävde 270 människoliv; POK]. I Hong Kong använde brittiska MI6 programmet för att följa Triaderna [kinesiska brottssyndikat; POK] och agenter från Folkrepubliken Kina. I Jap- an användes Promis för att stop- pa förbindelser mellan Japans undre värld och dess motsvarig- heter i Nordkorea och på det kin-

esiska fastlandet. Mjukvaran möjliggjorde för Sverige att övervaka utländska diplomater i landet, i synnerhet sådana från Östeuropa som under skydd av diplomatisk immunitet bedrev vapenhandel.” (sid. 108)

All denna verksamhet kunde Israel/Mossad följa medan den pågick med hjälp av *Promis*. Maxwell var med andra ord en makalös försäljare. Han lyckades inte bara pracka på den sovjetiska säkerhetstjänsten KGB det israeliska spionprogrammet utan även det hemligaste av allt hemligt: laboratorierna i Los Alamos i New Mexico. Den plats där USA en gång framställt atombomben och där man fortfarande bedrev kärnvapenutveckling. Han lyckades, efter omsorgsfulla förberedelser, även sälja programmet till Kina för 9 miljoner dollar, i dagens penningvärde ca. 19 miljoner dollar. Thomas & Dillon uppskattar att Maxwell totalt lyckades prångla ut den israeliska versionen av *Promis* för 500 miljoner dollar i dåtidens penningvärde. Den ende han inte lyckades intressera var DDR:s spionchef Markus Wolf, som tackade nej till att köpa *Promis*.

Mycket talar för att familjen Maxwells förbindelser med underrättelsevärlden har fortsatt in i vår tid. Christine Maxwell, tvilling-syster till Isabel Maxwell (de är födda 1950), har bland annat varit en av grundarna av företaget

Chiliad. Enligt Wikipedia är företaget

“a software company involved in the advance of on-demand, massively scalable, intelligent mining of structured and unstructured data through the use of natural language search technologies” [9].

Vilket onekligen låter som en uppgraderad version av *Promis*. Företagets inriktning mot underrättelseverksamhet framgår klart av en artikel i *Business Wire* den 3 mars 2008:

“For nearly 10 years Chiliad... has been quietly working behind the scenes to develop some of the most powerful and innovative software in the U.S. government’s anti-terrorism arsenal” [10].

Det är oklart om företaget fortfarande existerar, men så sent som 2014 lät man lägga ut ett klipp på nätet, där företagets dåvarande vd Christine Maxwell själv svarar för speakerrösten [11]. Enligt engelska Wikipedia har Isabel Maxwell en lång karriär inom media och som finansier [12]. Hon beskrivs som en *“Technology Pioneer of World Economic Forum”* och anges även som *“Senior Adviser”* (vad det nu är) av 2006 års Fredspristagare Muhammad Yunus. Jag kan dock inte hitta hennes namn i den utförliga engelska Wikipedia-

artikeln om Yunus. Hennes kontakter med Israel tycks i alla händelser ha varit betydande eftersom hon beskrivs som ”*Director of Israel Venture Network and built up their Social Entrepreneur program in Israel from 2004-2010*”.

Det är förstås svårt att veta substansen bakom alla dessa titlar och roller. Intressantare är måhända att hon anges som tidigare ordförande i företaget Comm-touch. Företaget, numera omdöpt till Cyren, “was incorporated as a private company under the laws of the State of Israel on February 10, 1991” [13]. Företaget beskrivs som ett “cloud-based, Internet security technology company providing security as a service (SECaaS)”. Det uppges ha drygt tvåhundra anställda och vara noterat på NASDAQ-börsen.

Vad beträffar bröderna Ian och Kevin Maxwell, födda 1956 respektive 1959, har de av allt att döma haft brokiga och i varje fall inte entydigt framgångsrika karriärer som affärsmän. Så sent som den 18 september 2018 deklarerade de dock att de avsåg att grunda en ”UK think tank called Combating Jihadist Terrorism with the aim of better understanding terrorism and its causes” [14].

Hm...

Robert Maxwells favoritdotter Ghislaine, född 1961, flyttade som

nämnt till USA strax efter faderns död i november 1991. Hennes inblandning med den döde (”själv-mördade”) Jeffrey Epstein är väl känd. Detta gör henne ingalunda per automatik medskyldig till de brott Epstein har anklagats för. Någon säker kunskap om huruvida Epstein och Ghislaine Maxwell stod i Mossads sold föreligger heller inte, även om vittnesmål från f.d. underrättelseofficerare inom Mossad gör det troligt. Att Ghislaine Maxwell ännu inte arresterats – eller ens tycks ha förhörts – i affären antyder högt beskydd. För närvarande har hon gått under jorden, även om många journalister intresserar sig för och spekulerar kring denna *femme fatales* uppehållsort. I likhet med sin far känner även Ghislaine Maxwell till synes ”alla”, vilket framgår av följande axplock av bilder, se [15,16].

IKAROS FLYGER ALLT HÖGRE...

I juni 1988 fyllde Robert Maxwell 65 år. Han stod nu på toppen av sin karriär. Åtminstone tedde det sig så för omvärlden. Möjligen också för hans lojala hustru och barn, de som troget stretade på i marktjänsten i det hem och inom det företagsimperium den ombytliga och despotiske maken-fadern byggt upp och som han svartsjukt kontrollerade. Det är omvittnat att medarbetare, som inte föll den mäktige bossen i smaken, kunde sparkas för rent bagatell-

artade förseelser. Robert Maxwell, som inlett sin kometliknande karriär på fåfångans marknad som parlamentsledamot för Labour, tålde inte underlydande som saknade den rätta lyhördheten för sin chefs önskemål. Det påstås att han vid ett tillfälle vid en bättre middag ska ha dragit ner duken och hela bordsservisen, eftersom dukningen inte var arrangerad på det perfektionistiska sätt han ansåg att den borde vara. Personer som är kallblodiga nog att göra sådana saker brukar föra respekt med sig.

Men inför sin 65-årsdag hade den färgstarke tidningsmagnaten till synes lagt världen för sina fötter. Inom några månader skulle han vara ägare av det prestigefulla amerikanska förlaget Macmillan Publishers liksom av publikationen *Official Airline Guide*, två affärer som tillsammans kostat honom 3,35 miljarder US-dollar. (I dagens penningvärde ca. 7 miljarder USD eller 68 miljarder SEK.) Den summan var större än vad hans eget "maktbolag" Maxwell Communication Corporation (MCC) var värt. Hans räntebetalningar uppgick nu till 300 miljoner USD per år, (idag ca 620 miljoner USD). Som jämförelse kan nämnas att när e-handelsbolaget Amazons ägare Jeff Bozos 2013 köpte inflytelserika *The Washington Post* betalade han 250 miljoner USD, vilket på Maxwells tid torde ha motsvarat ungefär 120 miljoner USD. För de flesta

av oss oerhörda belopp men Maxwell hörde inte till dem som blir nervösa inför en saftig räkning. Som dekorerad soldat i 2:a världskriget med såväl det brittiska militärkorset som det av Mannerheim instiftade Finlands Vita Ros glimmande på kavajslaget hade han lärt sig "to keep a stiff upper lip".

65-ÅRSKALAS MED FÖRHINDER

Och nu skulle tidningsvärldens okrönte kejsare firas i tvenne dagar! Eller var det kanske trenne? Hur som helst var tre tusen gäster inbjudna, bland dem presidenterna Ronald Reagan och Michail Gorbatjov samt den brittiska premiärministern Margaret Thatcher. Maxwell tycks nästan ha betraktat dem som sina personliga vänner. Dessa celebriteter valde dock att slingra sig ur inbjudningarna och nöjde sig med att – förutom de obligatoriska personliga gratulationerna till jubilaren – skicka representanter av lägre rang. För den omåttligt fåfänge Robert Maxwell bör detta ha varit en besvikelse. Var det en första antydning om att allt inte stod rätt till med Maxwells rykte?

Att den som skulle firas egentligen var en maffiakung, en gudfader var vid denna tidpunkt inte bekant. Vad de olika underrättelsetjänster som israeliska Mossad, sovjetiska KGB och brittiska MI6 /MI5, som Maxwell hade kontakter med, visste är en annan sak.

Men inför offentligheten stod den bullrande Maxwell ståt över sig själv i blankpolerad sprickfri marmor. Han hade beställt en *Festschrift* över sig själv, som några av hans redaktörer fick i uppdrag att sammanställa och hans bokförlag Pergamon Press gav ut. Alla festdeltagare uppges ha fått ett exemplar av boken.

Ytterligare personer som uteblev från festen – vilket få torde ha lagt märke till – var representanter för Mossad. Enligt Thomas & Dillon hade vid denna tidpunkt Maxwell – Mossads tidigare så framgångsrika agent – börjat bli ett bekymmer för den israeliska underrättelsetjänsten. Bekymren kan tänkas ha uppkommit på olika plan. Maxwells trohet mot staten Israel kunde inte ifrågasättas; men hans växande ekonomiska problem innebar en svårbedömd riskfaktor. Hans goda kontakter med ryska KGB var i och för sig till fördel för Israel. Maxwell hade ju lyckats med konststycket att sälja det israeliska spionprogrammet *Promis* till KGB, vilket inte många andra torde ha gått iland med. Men här fanns samtidigt risken att kontakterna blev lite för goda, givet den maxwellska personlighetens vidlyftighet. Ytterligare en grupp som lyste med sin frånvaro på födelsedagspartyt var representanter för det kommunistiska Bulgarien, en annan Maxwell närstående stat.

Enligt Thomas & Dillon gick Maxwells kontakter med den sovjetiska statsapparaten tillbaka åtminstone till tidigt 60-tal. Han ska då genom den dåvarande kommunistledaren Nikita Chrusjtjovs förmedling fått tillstånd att såväl redigera som trycka den officiella tidskriften (?) *Information USSR* [17]. Något senare kom han, inte minst via KGB-chefen Vladimir Kryuchkov, att knyta allt närmare kontakter med Bulgarien.

I februari 1986 hade Michail Gorbatsjov på Sovjetunionens kommunistiska partis 27:e kongress hållit ett viktigt linjetal, något som även Maxwell och dennes närmaste medarbetare noterat. Kryuchkov hade varnat Maxwell för att KGB ansåg att Gorbatsjov gick för fort fram i sin reformiver [18]. För affärsmannen Maxwell var detta inte nödvändigtvis någonting dåligt. I det ”kreativa kaos” som kunde förväntas uppstå när Östeuropas kommunistpartier ändrade kursen 180 grader kunde den som satt på riskvilligt kapital skörda många sköna frukter. Maxwell tänkte hinna först till kvarn, en ambition som skulle få långtgående konsekvenser.

I januari 1987 träffades tre män för ett möte på det flottaste hotellet i Bulgariens huvudstad Sofia. Hotellet var Sheraton Sofia, (som alltså lär vara ett av de främsta lyxhotellen). De som träf-

fades var förutom Maxwell den inflytelserike bulgariske politikern Andrej Lukanov, som skulle bli Folkrepubliken Bulgariens siste premiärminister, (1996 lönmördades han i ett ännu ouppklarat attentat) samt Ognyan Doynov, en annan apparatchik på väg uppåt i det bulgariska kommunistpartiets hierarki. Lukanov hade sett till att möteslokalen var omsorgsfullt buggad, medan gourmén Maxwell hade låtit flyga in middagen från Paris. Medan de tre herrarna kalasade på gåslever, rökt lax, confiterad anka och – till huvudrätt – stekt fasan, godbitar som sköljdes ned med förstklassig champagne och årgångsviner från Bourgogne, slöts en viktig affärsöverenskommelse. I ett dokument som de två bulgariska representanterna överräckte till Maxwell fastslogs:

”Detta dokument öppnar för Mr Robert Maxwell en möjlighet som vi anser att han kan tillföra en Andra Marknad. Detta för att han ska kunna operera fritt i detta land, utan restriktioner och med fullt stöd av varje regeringsorgan inklusive Darzhavna Sigurnost [den bulgariska säkerhetstjänsten, SD; POK].”

Thomas & Dillon påpekar (sid 160) att en motsvarande frihet aldrig hade getts till någon bulgarisk kapitalist. Maxwell hade i sin ficka fått en nyckel till Bulgarien, en nyckel med vars hjälp

han kunde öppna vilken dörr i landet han önskade. Vad var det för slags affärer som de tre männen hoppades så mycket på? Det dokument som överlämnades till Maxwell innehöll bland annat en lång förteckning över tekniska produkter, som västerländska företag var förbjudna att sälja till Sovjetunionen och dess allierade. Det rörde sig om sådant som datorer och annan högteknologi där västvärlden, inte minst USA, intog en ledande roll. Det var Maxwells uppgift att se till att den förbjudna tekniken kom sovjetblocket till godo. I korthet skulle det gå så till att den bulgariska underrättelsetjänstens spioner, som var verksamma i Silicon Valley och andra hightech centra runt om i världen, skulle stjäla intressant teknik (inklusive ritningar, mjukvara *etc*) som de lyckades komma över. Under diplomatisk skyddsmantel skulle materialen föras till Bulgarien. Där skulle företag ägda av Maxwell omarbeta stöldgodset så att det erhöll en skenbart ny identitet. Den omgjorda utrustningen skulle sedan nyproduceras och säljas inom Östblocket av Maxwells företag. Vinsten från verksamheten skulle tillfalla de tre kumpanerna och deras medhjälpare. För att säkerställa att pengarna skyddades från att spåras tillgreps knepiga konstruktioner med skalbolag i Lichtenstein och stiftelser runt om i världen, arrangemang Maxwell var specialist på.

Med andra ord: synnerligen grov affärsbrottslighet.

Eller?

Om man vänder på perspektivet kan man säga att Maxwell genom sin verksamhet såg till att företag och myndigheter i öststater som Bulgarien, Sovjet, Ukraina, Polen, Estland, Lettland, Georgien, Rumänien, Slovenien, Tjeckoslovakien, DDR och Ungern kunde utföra sitt arbete med modern utrustning. Vilket naturligtvis ur mänsklig synpunkt var en god sak. Världen blev säkrare då till exempel de datorer som tolkade radarsystemens signaler blev bättre och snabbare (se Lennart Stenflos artikel i Förr och Nu nr 2 2018). Den största faran för världen låg snarare i den sanktions- och blockadpolitik som kännetecknade väst, i synnerhet USA. Politiken inleddes vid det kalla krigets början och har fortsatt till den dag som är. Denna sida av saken tycks inte Thomas & Dillon se.

Hur Maxwell själv såg på sitt handlande är inte så lätt att veta. Att pengarna spelade en viktig roll (en miljardförmögenhet hägrade) är självklart för en person av hans sort. Men det är inte säkert att det uteslutande var pengar som var drivkraften för att engagera sig i ett så pass riskabelt projekt. Där kan också ha funnits drag av gammal kärlek till hem-

bygden. Maxwell var trots allt en jude från Tjeckoslovakien.

I KNÄT PÅ MAFFIAN

Vad Maxwell och hans sammanvarna inte riktigt tycks ha förutsett var att själva illegaliteten hos deras affärer ledde till att de fortare än de kunnat ana satt med den internationella maffian i knät. Storgangsters i Moskva, New York, Kina, Japan, Latinamerika osv ville alla ha sin släng av slev. Gudfadern Maxwell såg till att de inordnade sig bakom hans egid. Thomas & Dillon skriver att Maxwells företag snart kontrollerade en ”betydande andel av de globala profiterna från gas, telekommunikationer, olja, spel och penningtvätt” (sid 163). Den store Maxwell hade vågat språnget till Rhodos – och störtat ned i en avrund av svartaste kriminalitet. Men att verksamheten snabbt förlorade varje spår av moralisk legitimitet innebar naturligtvis inte att den inte var lönsam. Den bulgariska regeringen kunde senare fastslå att Maxwell och hans kumpaner hade lagt beslag på minst en miljard USD av landets tillgångar, ett belopp som Thomas & Dillon bedömer vara kraftigt underskattat (sid 166). Vart pengarna slutligen tog vägen lär fortfarande vara okänt.

Maxwell hade dock inte glömt bort sitt publicistiska jag och i mitten av 80-talet hade han parallellt med sina bulgariska

affärer köpt in sig i den ryska engelskspråkiga nyhetstidningen *Moscow News*. Tidningen hade startats 1930 av den socialistiska amerikanska författaren och journalisten Anna Louise Strong (1885-1970) och leddes nu av chefredaktören Jegor Jakovlev. Denne var en varm anhängare av Gorbatsjovs politiska nydaning, vilken som påpekats även Maxwell önskade stödja. Maxwells vana att kommendera sina chefredaktörer att driva den ena eller andra ståndpunkten ledde snart till öppen konflikt mellan de två. *Moscow News* genomgick under åren olika transformationer och lades slutligen ner 2014. Maxwell hade även intressen i rysk TV. Till hans mer festliga utspel hörde att han lovade Mikhail Gorbatsjov att grunda ett Gorbatsjov-Maxwell-institut och att han skulle satsa 50 miljoner USD i projektet. Men det var bara en av hans många bluffar, som han nyttjade för att knyta folk till sig med tacksamhetsband.

PROBLEM MED DE LAGLIGA AFFÄRERNA

När 1980-talet gick in på sina sista år var likväl allt inte frid och fröjd i den av sin glupande aptit på pengar, makt, kvinnor och mat jagade Maxwells tillvaro. Han hade visserligen – inte minst genom sin kriminella verksamhet – förtjänat enorma summor, som han med hjälp av sin revisor ”Dr R” kunnat gömma undan i lämpliga skatteparadis. (Vem denne Dr R

var/är avslöjas inte av Thomas & Dillon.) Han hade också sört för att hans sju efterlevande barn skulle kunna fortsätta ett liv i lyx, när han själv lämnat scenen. Men den legala, ”vita” sidan av hans affärer hade börjat få problem. Aktiekursen i hans två huvudföretag Maxwell Communication Corporation (MCC) och Mirror Group Newspapers (MGN) visade en sjunkande tendens, vilket var allvarligt med tanke på hans stora skuldsättning. Han inledde då försök att manipulera aktiemarknaden, ett område Maxwell förvisso inte var en novis på. Genom pengar lånade ur egna stiftelser gjorde han jättelika uppköp av aktier i MCC och MGN för att driva upp kursen. Banken Goldman Sachs agerade aktiemäklare genom att sälja bolagens aktier till sina kunder. Operationen ökade dock hans skuldsättning genom att de återköpta aktierna nyttjades som säkerhet för nya banklån. Räntan för de senare hamnade ovanpå de 300 miljoner USD han redan betalade årligen för köpet av Macmillan med mera.

I detta läge bet Maxwell huvudet av skammen (om han nu besvärades av någon sådan) och började regelrätt stjäla pengar ur MGN:s pensionsfonder, som han varit framsynt nog att se till att han själv kontrollerade. Företaget hade 24 000 anställda. Den dag Maxwell dog hyllade *Daily Mirror* sin hädangångne chef med

jätterubriken ”Mannen som räddade Daily Mirror” på förstasidan. Men det var innan de anställda fått helt klart för sig att den döde försnillat deras pensionspengar. Det uppdagades snart att 400 miljoner pund saknades i pensionsfonden, betydligt mer än vad MGN var värt. I det rättsliga efterspel som följde beslöt dock regeringen att kompensera de anställda genom att betala ut 100 miljoner pund och bankerna i City 276 miljoner pund, en summa som täckte 94 procent av de stulna medlen.

JOURNALISTEN SEYMOUR HERSH

Men Maxwells exceptionellt höga spel – som om han vore världarnas onde Demiurg personifierad (vilket han kanske var) – kunde inte passera helt obemärkt. Till dem som fick upp ögonen för Maxwell, och började samla material om honom, hörde den amerikanske journalisten Seymour Hersh. År 1991 planerade han att ge ut en bok med titeln *The Samson Option: Israel's Nuclear Arsenal and American Foreign Policy*. När Hersh höll på att lägga sin sista hand vid boken kom han över sensationella uppgifter om Robert Maxwell och dennes utrikesredaktör för *Daily Mirror*, Nicholas ”Nick” Davies. Uppgifterna medförde att boken utökades med knappt tiotalet sidor; sidor som dock gjorde både den amerikanske förläggaren Random House och den brittiska

Faber & Faber, som erhållit utgivningsrätten i Storbritannien, eld och lågor. Man såg framför sig en veritabel kioskvältare, som skulle komma ut lagom till julhandeln. I förhållande till vad som senare blivit känt om Maxwell, var det ett relativt begränsat antal uppgifter som Hersh fått tag på. Men dessa var nog så omskakande. De rörde ju en av Europas ledande tidningskungar och publicister. Hersh avslöjade på de nyskrivna sidorna att den ”oberoende” Maxwell i själva verket var spion för Israel och att han och Davies hade förrått den israeliska visselblåsaren Vanunu. En publicist och journalist som tjallar för Mossad och gör sig medansvariga till att en visselblåsare kan gripas och dömas till arton års fängelse! Till yttermera visso hade de två engagerat sig i israelisk vapenexport.

Utgivningen av Hersh bok i Storbritannien hängde på att innehållet kunde hållas hemligt fram till dagen för publiceringen. Detta misslyckades. På något sätt fick Maxwell nys om saken och han tillgrep den juridiska möjlighet som i varje fall i början av 90-talet alltjämt existerade i Förenade Kungariket: publiceringsförbud, ”*pre-publication injunction*” som den juridiska termen lyder. Det innebar att det inte bara var brottsligt att trycka och distribuera den aktuella skriften, även den som *rapporterade* om innehållet blev brottslig. (Man får an-

ta att det krävdes en person av Maxwells kaliber att få en domare med på ett sådant beslut.) Som en konsekvens av detta säregna undantag i den brittiska tryckfrihetslagstiftningen hade den givna boksuccén dött knall och fall på tröskeln till öriket.

GEORGE GALLOWAY HITTAR EN LUCKA

Fast inte riktigt ändå. Det fanns nämligen en grupp i Storbritannien som av hävd hade rätt att utan risk för påföljder tala fritt över vilket ämne som helst. Medlemmarna av Underhuset, The House of Commons. Två av dessa, Rupert Allason och George Galloway, hade tagit del av Hersh uppgifter och begärde nu ordet. Det var den 22 oktober 1991 och den förste som talade var Galloway [18]. Inför ett chockerat, tyst parlament läste han högt ur Hersh skildring. Maxwell var ju inte bara en av Storbritanniens mest kända och kanske också mest respekterade personligheter. Galloway kände även till och avslöjade nu Maxwells stöld av sina anställdas pensionspengar. Och eftersom orden uttalades i parlamentet kunde medier och journalister rapportera det som sas utan att drabbas av rättsliga efterräkningar. Att Maxwells tidningar gick till rasande motangrepp mot de två förtalarna av den storartade hedersmannen och godhjärtade filantropen Maxwell säger sig självt. Maxwell

själv förklarade med en avfärdande gest att alltihopa var:

– Löjligt. Rena rama påhitten.

I verkligheten hade den sista akt-
en i dramat Maxwell just inletts. Maxwell var nu under daglig press inte bara som en följd av medierapporteringen som avslöjandena i Underhuset resulterade i utan lika mycket från hans alltmer otåliga och nervösa fordringsägare. Fler och fler banker krävde omedelbar återbetalning av givna lån. I väntrummen i Maxwell House på 242 Marylebone Road i centrala London rådde trängsel. En bister samling portföljbärare som fruktade att de miljoner och åter miljoner pund de satsat på tidningsmag-naten var på väg att gå upp i rök. De misstänkte – helt korrekt – att Maxwell inte var solvent.

I detta läge vänder sig, enligt Thomas & Dillon, en alltmer desperat Maxwell direkt till Mossad. Han har, påpekar han, gjort staten Israel och dess underrättelsetjänst stora tjänster. Så stora att han har rätt att kräva att man i detta hans tillfälliga prekära läge bispringer honom med ett handlån. För att lätta på det akuta trycket behöver han omedelbart 400 miljoner pund, (i dagens penningvärde ca 9,32 miljarder SEK). Det är, menar han, inte att begära för mycket. Vad Mossad svarade på denna begäran är inte känt.

Maxwell överlämnar nu skötseln av affärerna i Maxwell House till sonen Kevin och beger sig själv till Medelhavet, närmare bestämt till Gibraltar. Han har gett order om att lustjakten Lady Ghislaine ska göras redo för att korsa Atlanten och gå till New York. Där ska Maxwells fira jul med den omhuldade farkosten som bas. Men väl framme i Gibraltar har Maxwell ändrat sig. Han vill istället resa till Madeira. Så sker. I staden Funchal lämnar han fartyget och tar en taxi till det berömda femstjärniga hotellet Reid's Palace. Han ber taxin vänta medan han ensam går in i hotellet. Efter en halvtimme är han tillbaka. Vem eller vilka han träffade är okänt.

Den lustyacht som en gång ägdes av Robert Maxwell och då bar namnet "Lady Ghislaine" seglar alltjämt på havet, numera under annat namn. Foto: Andrew Rutherford [Källa: Creative Commons Attribution]

Lady Ghislaine avseglar nu med sin besättning på ett dussintal personer och med Maxwell som ende passagerare till Kanarieöarna. På eftermiddagen den 5

november hittas Maxwell flytande i Atlanten av en fiskare. Undersökningar visar att han måste ha fallit över bord någon gång mellan klockan 4 och 6 på morgonen samma dag, när båten stävat fram i vattnen utanför Kanarieöarna och det alltjämt är mörkt. De tre läkare, som obducerade kroppen, kunde inte enas om dödsorsaken. Förslaget att han föll över relingen sedan han drabbats av en hjärtattack förefaller dock så osannolikt att det kan uteslutas. Relingen på Lady Ghislaine var, enligt Thomas & Dillon, för hög för det scenariot.

Återstår självmord eller mord. Självmord är naturligtvis en uppenbar möjlighet, särskilt om man tänker sig att Mossad svarade nej på Maxwells begäran om 400 miljoner pund. Då var allt slut. Men vi vet inte vad Mossad svarade. Om de nu gjorde det. Självmord har också varit den allmänt erkända sanningen om Maxwells död. Det är också en sanning som låter liket vila i frid utan att störa dekorum. För att inte tala om den tillfredsställelse försäkringsbolaget bör ha känt, när det slapp att betala ut livförsäkringen till änkan.

Det som talar emot självmord är att Maxwell inte lämnade något meddelande till familjen efter sig och att hans hustru Elisabeth, "Betty", liksom hans barn, uttryckt tvivel på självmordsteorin. "Han var inte den typen som be-

gick självmord”. Thomas & Dillon argumenterar å sin sida utförligt och med många anmärkningsvärda detaljer för varför de håller det för troligt att Maxwell avrättades av Mossad. Organisationens kompetens på området anses hur som helst odiskutabel. Huvudskälet för Mossad att tillgripa en så drastisk åtgärd skulle vara att man inte längre litade på Maxwell, som i sin tur visste väldigt mycket om Mossad. Man ville begripligt nog undvika att hamna i en situation, där Maxwell kunde bedriva utpressning mot organisationen.

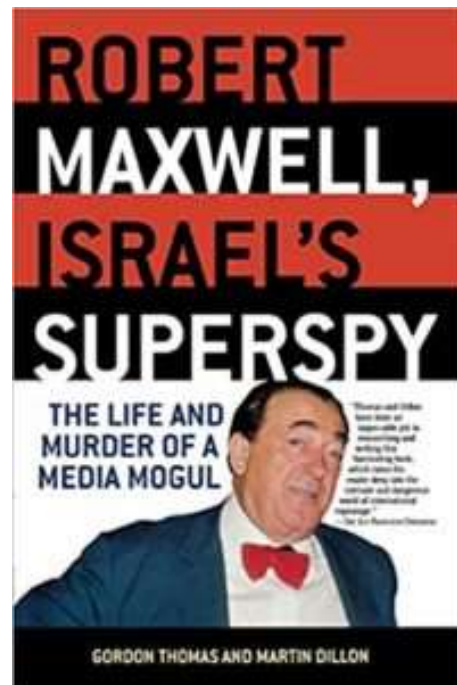
Men oavsett vilken roll den israeliska staten kan ha spelat i Maxwells död, såg man till att ge honom en ståndsmässig begravning. Han gavs en komplett statsbegravning i närvaro av landets president Chaim Herzog, premiärminister Yitzhak Shamir och oppositionsledaren Shimon Peres. Därtill deltog den sittande och sex tidigare av Mossads generaldirektörer. I enlighet med sin önskan begravdes Maxwell på Olivberget, det berg nedför vars sluttning Jesus en gång sägs ha ridit på en åsnerygg för att i triumf rida in genom porten till Jerusalem.

Maxwells triumfatoriska intåg i den heliga staden skedde först efter döden. När stoftet av den man som om sig själv sagt att ”jag är född jude och kommer att dö som jude” sänktes ned i graven

uttalade med hög och tydlig stämma Shimon Peres, sedermera Israels president, orden:

– Han har gjort mer för Israel än vad som kan berättas här idag.

NOTER

[1] Huvudkälla till denna artikel är journalist- och författarparet Gordon Thomas & Martin Dillons utomordentliga *Robert Maxwell, Israel's Superspy; The Life and Murder of a Media Mogul*, (Car-roll & Graf Publishers, New York 2002, 448 sid, ISBN 0-7867-1078-0). Boken är ett mästerverk av journalistisk research om Maxwells agentverksamhet för Mossad. Den ger också en intressant levnadsteckning av mediekungen.

[2]
<https://academic.oup.com/hgs/issue/33/1>

[3] https://spartacus-educational.com/Paul_Rosbaud.htm

[4] John Pilger, *Den dolda dagordningen; Reportage från bedrägeriernas tidsålder* (övers. Hans O. Sjöström, Ordfront, Stockholm 1999, 634 sid, ISBN 91-7324-629-8). Boken ger viktiga inblickar i Robert Maxwells agerande som publicist och Pilger själv hade uppenbarligen sina duster med den maktfullkomliga tidningskungen.

[5]
https://en.wikipedia.org/wiki/Cheryl_Bentov

[6]
<https://electronicintifada.net/content/vanunu-epilogue/5226>

[7]
https://en.wikipedia.org/wiki/Mordechai_Vanunu

[8]
https://sv.wikipedia.org/wiki/Rafi_Eitan

[9]
https://en.wikipedia.org/wiki/Christine_Maxwell

[10]
<https://www.businesswire.com/news/home/20080303005669/en/Chiliad-Company-Solved-911-Connecting-Dots-Problem>

[11]
<https://www.youtube.com/watch?v=tIRL5VHSFkk>

[12]
https://en.wikipedia.org/wiki/Isabel_Maxwell

[13]
<https://en.wikipedia.org/wiki/CYREN>

[14]
https://en.wikipedia.org/wiki/Ian_Maxwell

[15, 16]
<https://www.gettyimages.se/fotografie/r/ghislaine-maxwell?family=editorial&phrase=ghislaine%20maxwell&sort=mostpopular#> ;
<https://nypost.com/2020/01/26/ghislaine-maxwell-secretly-visited-prince-andrew-at-buckingham-palace-several-times/> ;

[17] Jag lyckas inte i www.worldcat.org hitta någon publikation med namnet *Information USSR* publicerad efter WWII. Vilket inte bevisar att den inte kan ha funnits. Kanske någon läsare vet mer?

[18] En rysk kollega som växte upp i Moskva och där upplevde Sovjetunionens sammanbrott 1991, har berättat för mig att ryssarna aldrig förstod vad Gorbatsjov pratade om. Kanske var de berömda *glasnost* (öppenhet) och *perestrojka* (omvandling) riktade lika mycket till internationella investerare som till ryssarna? Av allt att döma var Gorbatsjov mer populär i väst än i hemlandet.

[19] George Galloway, f. 1954, var under ett kvartssekel ledamot av det brittiska Underhuset, huvudsakligen som representant för Labour. I denna artikel berättar han om hur det gick till när han avslöjade Maxwell i parlamentet: <https://www.rt.com/op-ed/466983-ghislaine-robert-maxwell-epstein/>

Befriare och förtryckare

ANDERS BJÖRNSSON

Denna artikel har tidigare publicerats på *alliansfriheten.se* den 18 januari 2020.

Den 29 augusti 1944 står ryssarna i Bukarest. Rumänien är befriat. ”Tunga sovjetiska stridsvagnar defilerar förbi nere på gatan framför huset dit vi har tagit vår tillflykt. Storslagen syn. Dessa dammiga, slutkörda, rätt illa klädda män erövrar världen.” Så skriver två dagar senare den judisk-rumänske författaren Mihail Sebastian i sin dagbok. ”Folk längs gatan är fortfarande omtumlade. Våldiga utbrott av entusiasm men också en viss reservation. Många förbipasserande tittar snett på ’judepaket som applåderar’.”

Den rumänska statsledningen, auktoritärt styrd, slöt upp på Nazitysklands sida under andra världskriget, till dess den undanröjdes genom en statskupp och kapitulationen blev oundviklig med den tyska reträtten. Judeutrotningen i landet hade under denna tid varit svårartad till sin omfattning, bestialisk till sina uttryck. Sebastian har inga illusio-

ner om befriarnas syfte – lägger de inte redan beslag på andras egendom? Klockor tycks vara deras favoritleksaker, nämner han galghumoristiskt. Men ändå, en vecka senare: ”De här ryska soldaterna som drar omkring på Bukarests gator med sina barnaleenden och sin hjärtliga lantlighet är riktiga änglar. Varifrån får de styrkan att låta bli att bränna ner allt, döda, plundra, lägga denna stad i aska där mödrarna, husturna, systrarna och älskarinnorna bor hos dem som mördat, bränt ner och utplånat deras eget land?”

Hämnd skulle komma att utkrävas, rättvis eller orättvis. Sebastian tror inte ett ögonblick på att Sovjetunionen är ett frihetens rike. Fast ännu känns det, skriver han den 20 september, som ”något av ett mirakel att de här trupperna är här i all sin troskyldiga råhet”.

Det finns gott om sådana här vittnesbörd från samma tid. Läs avslutningen i Primo Levis *Är detta en människa?* Och det går knappast att förstå för en nutida levande den känsla av lättnad och befrielse som de drabbade människorna genomförs av när de upplevde invasionen från öster. Samtidigt hade Atlantvallen brutits igenom, och de västallierade gick äntligen mot Tyskland på den europeiska kontinenten. Denna erfarenhet av entusiasm, detta lyckorus kan inte upphävas

av vad som senare hände i olika delar av Europa. De går inte att voteras eller propageras bort. Orsaksförklaringar och händelsekedjor måste stå öppna för undersökning och debatt. Den som skriver dagbok kan inte fälla några domslut, och även eftervärlden kan ta miste.

Befriaren som förtryckare är inget okänt fenomen. Sovjetarmén under vändpunktsåren och världskrigets slutskede var förvisso en befrielsearmé, men den var också en erövrare, som Sebastian noterar. I eget hus hade sovjetfolken lidit också före krigsutbrottet. Efter kriget rådde under decennier ett status quo mellan stormakterna, som dessas ledare kommit överens om i kampen mot Hitler, den gemensamma fienden. Slutet på förintelsen blev för många början på en lång tid i fångelse – ett folkens fångelse.

På sätt och vis upprepades vad som skett under den stora bataljen hundraårigt tidigare. Den ryska armén krossade sin tidigare allierade, den franske kejsaren och hans trupper, som var ute efter världsherravälde. Ryska soldater drog in i Paris, efter ett avgörande slag utanför Leipzig i oktober 1813. Segrarmakternas beslut under Wienkongressen satte hela Europa i ett skruvstäd. Heliga alliansens orubbliga motto var status quo, sedan ordningen återstälts och fred proklamerats.

Samtida satirteckning över konferensen i Verona 1822. Okänd konstnär. Personerna vid bordet föreställer tsar Alexander I (i grön rock), Louis-Antoine av Bourbon, hertig av Angoulême (stående i blå rock – han var kung av Frankrike i 20 minuter), Österrikes kejsare Frans II (i vit rock) bakom vilken Ferdinand I av Bägge Sicilierna och Karl Felix I av Sardinien sticker fram, hertigen av Wellington (i röd rock). Mannen i fönstret är Klemens von Metternich, Österrikes kansler och Wienkongressens politiske arkitekt. Figuren i vaggan anses representera Böhmen. [Källa: Public domain]

Det är ju också i denna tid och i denna miljö som det svenska riket söker en ny orientering – som icke-revanschistisk småstat men också som erövrare: av Norge! Detta förutsatte en överenskommelse med den forna fienden: det despotiska Ryssland, där livegenskap och politisk repression rådde, en världsmakt inställd på territoriell expansion fast inte primärt i Europa (om inte Turkiet räknas dit). Moderniseringen av det svenska samhället under Karl Johan, vald kronprins och kung, förutsatte fred och en viss undfallenhet gentemot tsarväldet. Det senare retade upp somliga hetsporrar, men dessa saknade alter-

nativ och hade ingen som kunde komma dem till undsättning. Bernadottelinjen var inte alltid snygg, men den lyckades i sitt uppsåt. När revolutionen sköljde över Europa 1848-49 kom endast få stänk att snudda vid Sverige, och reaktionen behövde inte slå till med någon större kraft här.

Perioden 1814-1914 var på det hela taget ett fredens århundrade för människorna som levde i Europa. De viktigaste länderna hade måttfullhet på sitt program. Många av dem upplevde under denna epok en betydande rikedomstillväxt. I periferierna söder- och österut var detta inte lika tydligt. Där var den sociala strukturen en annan och hindrande, den civilisatoriska andan inte lika tydligt utmejslad, efterblivenheten utbredd. I Mihail Sebastians dagböcker frapperas man av den öppna, ohejdade antisemitismen i bildade kretsar. (Det är där han umgås.) Demokratiska motkrafter är det svårt att få syn på. Den östeuropeiska tragedin rymmer också detta – en dröm om nationens etniska och religiösa renhet genom en manifest järn- och offervilja.

Men liksom under Heliga alliansens tid ekonomiska och sociala omvandlingar grydde, kom kalla krigseran i Europa att föda ett motstånd som förvandlades till en revolutionär kraft – och på nästan alla håll, utom just i Rumänien, blev den förvånansvärt

oblodig till sina följdverkningar. Med Jugoslaviens våldsamma upplösning efter kalla krigets slut vart måttfullheten som uttraderad, och därefter kom även interventionerna i de före detta osmanska områdena att medföra oerhörda mänskliga lidanden – överallt, på Balkan, i Nordafrika, i Mellanöstern, där redan andra världskriget hade satt sina spår.

Bland annat mot denna bakgrund är den moderna folkrätten en sådan väldig landvinning, och just därför är det en bjudande plikt att påtala när- och varhelst den kränks. Den laglöshet som Sebastian skildrar i sina dagböcker hade inte kunnat få så fria tyglar, om det internationella systemet inte hade rämnat. De som idag önskar skjuta FN åt sidan bör påminnas om detta samband.

Mihail Sebastian, *Dagbok 1935-1944*.
Umeå: Bokförlaget h-ström – Text och Kultur 2019. 649 s.

Mitt försök att lyssna på en framstående forskare

LENNART STENFLO

Lennart Stenflo, professor emeritus i plasmafysik vid Umeå och Linköpings universitet, har tidigare i Förr och Nu berättat om sina forskningserfarenheter i f.d. Sovjetunionen, (Förr och Nu nr 2 2018 & nr 1 2019). Här berättar han om sina möten med den store ryske fysikern Vitalij Ginzburg (1916-2009), som belönades med Nobelpriset i fysik 2003 för sina insatser för den teoretiska förståelsen av bland annat supraledning. Ginzburg, menar författaren, var förebildlig även genom den stora bredden i sina forskningsintressen.

I sin välkända kantat vid jubelfest-promotionen i Uppsala år 1877 skriver Viktor Rydberg:

Ur nattomhöljda tider

emot ett mål, fördolt för dig,

o mänsklighet, du skrider

i sekler fram din ökenstig!

.....

och bävande du frågar

Allsmäktige, vart bär min led?

När jag själv nyligen blev jubeldoktor i Uppsala återuppväcktes mina funderingar om vart vi alla är på väg. Många människor med ambitioner att finna ”den rätta vägen” har under det förra seklet tyvärr lyssnat på onda profeter (som Hitler, Khomeini, Usama-bin-Ladin, *etc*) vilket medfört ofattbara lidanden för en stor del av mänskligheten. Nutidens politiker är ju också ofta dåliga föredömen och har, tvärtemot vad de själva påstår, i regel inte några konstruktiva svar. Dessutom är agenda-journalisterna i allmänhet mycket olämpliga som vägvisare med sina vinklade reportage och med sin kritik av konkurrerande nättidskrifter (såsom exempelvis Förr och Nu!). Så kanske kan vetenskapsföreträdarna istället ge bättre vägledning?

Om vi börjar för 120 år sedan kan vi notera att en enorm vetenskaplig utveckling har skett under 1900-talet, där genier som Albert Einstein, Niels Bohr, Werner Heisenberg, Robert Oppenheimer, Andrej Sacharov, m.fl. har spelat en avgörande roll. Det har därför skrivits ett mycket stort antal böcker om dessa framstående forskare, som trots att de nu är döda i högsta grad lever vidare genom sina upptäckter och uppfinningar. Vid detta sekels slut,

det vill säga om cirka 80 år, kommer säkert en mängd böcker att också skrivas om 2000-talets framgångsrika forskare (av vilka de flesta troligen inte ens är födda ännu). Men redan nu, efter de första 20 åren av vårt århundrade, kan kanske en första återblick vara befogad. I första hand väljer jag därför att titta på de hundratals naturvetare som fått Nobelpriset under tiden 2000-2019. Frågan är följaktligen vem av dessa som kan anses vara den främsta? Jag vill då i första hand framhålla den ryske fysikern Vitalij Ginzburg på grund av att hans kunskaper var bredare än de andra naturvetarnas. Min åsikt är naturligtvis något subjektiv, men jag tror att de flesta av mina kolleger ute i världen skulle kunna instämma.

VITALIJ GINZBURG

Vitalij Ginzburg föddes år 1916 i Moskva. Som begåvad fysiker blev han tidigt rekryterad till det militärindustriella komplexet. Tillsammans med Andrej Sacharov sattes han där in på vätebombsprojektet i Arzamas-16, som var ett kodord för den superhemliga platsen för forskningsanläggningen. När jag för första gången träffade Ginzburg hade jag naturligtvis ingen aning om vad detta var för en plats, och jag hade inte ens kunna föreställa mig att jag två decennier senare, på 1990-talet, skulle bli ombedd av ryska myndigheter att utvär-

dera några av deras forskningsprojekt där.

År 1950 skrev Ginzburg, tillsammans med 1962 års nobelpristagare Lev Landau, ett arbete om supraledning. För detta blev han långt senare (2003) slutligen belönad med Nobelpriset. Men tack vare sin utomordentligt stora bredd kunde han också göra fundamentala upptäckter inom andra områden, såsom plasmafysik, kärnfysik och astrofysik. Kanske kan han betraktas som "det sista universalgeniet" i en värld som tyvärr nu karakteriseras av ökad fragmentisering av vetenskapen.

Vitalij Ginzburg t.v. och författaren.
Privat foto.

Ginzburg har lärt mig att de enda personer som man bör vara rädd för är de som säger "jag vet vad som behöver göras". Han syftade då inte enbart på 1900-talets våldsbejakande ledare, utan även på 2000-talets nya ideologer som i den fördärliga postmodernismens fotspår förordar allt fler varianter av social ingenjörskonst, klimat-fascism, normkritik, identitetspolitik, *etc.* Naturligtvis har jag själv, liksom de

flesta andra, åsikter om framtidens problem, men historien visar oss att vi kanske inte vet så mycket som vi tror. Även vetenskapsmän och vetenskapskvinnor som "vet" bör man enligt Ginzburg ställa sig kritisk till. Eftersom mycket av utvecklingen i världen till stor del styrs av kaotiska processer, som fortfarande är okända inom en stor del av vetenskapssamhället, bör alla inse sin egen begränsning då det gäller att veta eller förutspå vad som kan hända i framtiden. Man skall därför inte hänvisa till icke-hållbara argument som att "de flesta forskarna vet" eller "lyssna på forskarna". Istället bör man dra nytta av verifierade resultat samtidigt som man är öppen för seriös granskning av forskarna. I dessa fall har även jag anledning till självkritik eftersom jag för 30-50 år sedan ofta uttalade mig i massmedia (som SvD och DN) om energi- och klimatfrågor.

Att även vissa suspekta och politiskt aktiva företrädare för svenska kyrkan nuförtiden blandar sig i de vetenskapliga debatterna, gör verkligen inte analysen av de svåra problemen lättare. Minns de inte hur olyckligt det var när kyrkans män på Galileis eller Darwins tid i huvudsak endast bidrog med dåliga argument?

FRAMTIDEN

Så vad vet vi om framtiden? Vitalij Ginzburgs varningar om vart

vår väg kan leda är ju något oro-väckande. Därför kompletterar jag dem med att igen hänvisa till Viktor Rydberg där det senare i kantatet ges ett mycket vackert och tänkvärt svar som berör meningen med vårt liv

Vad rätt du tänkt, vad du i kärlek vill,

vad skönt du drömt, kan ej av tiden härjas,

det är en skörd som undan Honom bärgas,

ty den hör evighetens rike till.

SENHÖST, VINTER

2019

ANDERS BJÖRNSSON

3:e november. – Vi ska strax lämna Giresta för säsongen. Grönt överallt, utom på träden och på åkrarna, där det har plöjts. Kärleksörten, lila, ståndaktig (kan man säga sålunda om en växt?). I brittisk press: uppgifter om att Brexit-partiets ledare Nigel Farage (en pajas) under det gångna året två gånger erbjudits säte i överhuset, mot att hans parti drar sig tillbaka i osäkra valkretsar inför det stundande parlamentsvalet. Men han avstod. Tories säger, att det är skvaller, men förnekar inte sakuppgiften som sådan. Korruption och röstköp går för sig i Västeuropa, inte i Östeuropa eller Ryssland: då måste vi bli exalterat förbannade. Länge nu sedan jag kunde skilja på öst och väst, helg och söcken. – Älgstekstider. – FN:s speciella rapportör om tortyr, schweizaren Nils Melzer, om Julian Assanges behandling i Storbritannien:

“The blatant and sustained arbitrariness shown by both the judiciary and the Government in this case suggests an alarming departure from the UK’s commitment to human rights and the rule of law. This is setting a worrying example, which is further reinforced by the Government’s

recent refusal to conduct the long-awaited judicial inquiry into British involvement in the CIA torture and rendition program. In my view, this case has never been about Mr. Assange’s guilt or innocence, but about making him pay the price for exposing serious governmental misconduct, including alleged war crimes and corruption. Unless the UK urgently changes course and alleviates his inhumane situation, Mr. Assange’s continued exposure to arbitrariness and abuse may soon end up costing his life.”

5:e november. – I JA-fallet skadades den svenska rättsstatens anseende kolossalt av professionella juristers agerande. Vad ville de nå? Man måste ha klart för sig, att domstolar inte alltid dömer rätt. Ett specialfall av märklig rättvisa är tribunaler, som sätts upp, efter det att vissa handlingar har begåtts, så som skett inom den internationella kriminalrätten (efter förbild från Nürnberg). I Sverige gjorde vi oss av med kommissionsväsendet på 1760-talet. Den sista special- eller ständerdomstolen dömde upprorsmakaren Sven Hofman, rustmästare från Veden, 1766. Där-efter gäller: rättsskipning inför allmän domstol och straffutmätning endast om brottet är definierat på förhand, i generella termer. En dom har ju heller ingenting med historisk sanning att göra. Rätt och sant är inte samma

sak; domstolar avgör bevisfrågor, inte sanningsfrågor. Varför har man annars de bägge orden? Orätten har drabbat JA, vad som sedan är sant eller falskt. – Krabbtider.

13:e november. – Undrar vad det är för fel på NKS. Det kan inte vara personalen. Den har hela tiden varit tillmötesgående mot mig, uppmuntrande, humoristisk, stått i givakt. Nu säger direktören, att han har fel folk, de är för många för ”uppdraget”. Men i uppdraget ingår ju även att utbilda – nya läkare, specialister, forskningsinriktade; inte bara att bota utan: kontinuitet och kompetensuppbyggnad. Vi diskuterar detta över frukostbordet. Man tunnar ut istället för att kraftsamla. I landet råder läkarbrist, nu blir det ont om annan sjukvårdspersonal också. Gjorde man sig inte av med yrkesofficerare, när totalförsvaret skulle krympa, i praktiken avvecklas? Och så: arbetsförmedlingen/arbetsförnedringen! De offentliga systemen måste hela tiden lära om. Man stressar ihjäl dem. Ja, jag noterar hela tiden bakslagen, alltför gärna? I grunden är jag optimist, även om jag ofta har svårt för att medge det.

15:e november. – *Guardian* skriver att en akut kris i brittiska National Health Service hotar Boris Johnsons övertag i opinionsmätningarna inför parlamentsvalet i december. ”*New*

data from NHS England showed that one in four patients at major A&Es [akutsjukhus] (25 per cent) waited longer than four hours to be seen or treated in October. Taking in smaller emergency departments, just 84 per cent were treated or admitted within four hours – well below a 95 per cent target which has not been achieved since 2015.” Men detta är ju glädjesiffror med svenska mått mätt.

16:e november. – Kinas ambassad i Stockholm reagerar hotfullt på utdelningen av Tucholskypriiset till en fängslad svensk bokförläggare, född kines, i Kina. Idiotiskt, självmål; övergreppet mot karlen solklart, har gett ut misslagliga skrifter, kidnappats. Men hur skulle Förenta staternas ambassad ha reagerat om priset tilldelats Edward Snowden? (I somras blev det ett väldigt liv om en amerikansk rappare som slogs på Sergels torg: dominerade nyhetsflödet under någon dryg vecka.) Man måste alltid ställa motfrågor. Våga stå emot godhetsimperialismen.

20:e november. – ”*The Anti-Defamation League’s Center on Extremism has attributed 387 killings in the US between 2008 and 2017 to domestic extremists: 71 percent of these were committed by right-wing extremists, 26 percent by Islamist extremists, and only 3 percent by left-wing extremists.*” (Jonathan Steven-

son, "Hatred on the March". *The New York Review of Books*. Vol. LXVI: 18) – Tid för fransk lök-soppa (med timjan från egna örtagården) och blinier.

23:e november. – När blev "historierevisionism" en speglosa – och ortodoxi, benhårda försant-hållanden, ett positivt varumärke? (Förde en gång en debatt i radions OBS om detta. Innan Lena Brundenius satte stopp för min medverkan i detta program.) Som om kontroversen inte stimulerar ny kunskap, ny insikt. Som om misstag inte kan, får förekomma. Som om föreställningen om det ideologiska seendet är ett hjärnspöke. Som om all sanning är rättfärdig – den är ofta smärtsam, som en den svåraste sjukdom. – Köper två skott av äppelträdet Duvbo, frukten kan bli 10 cm på höjden, framodlat av Lenart Svahn.

24:e november. – Sill-och laxtallrik på Gästgiveriet i Brösarp, med hemgjord bäsk. – Dålig sömn (ovanligt). Gick igenom mitt liv och konstaterade att jag har valt de små striderna, undvikit de stora, ja, vikt mig. Om av feighet eller lathet. Well, om mod har saknats (i det hela), får mod nu plockas fram (i det jag kan överblicka)! – Mottar inbjudan att bilda föreningen 1951 års män. I senaste laget. Lämnar för närvarande flera sammanslutningar.

Sill & laxtallrik à 155 kr

29:e november. – Fisksoppa, äppelkaka hos finska ambassadören igår, efter bastun. I morgon Theodor Fontanes två hundra födelsedag, min namnsdag, Karl XII:s dödsdag; ett litet barnbarn blir tretton (ett annat fyller år på Runebergsdagen). För åttio år sedan det sovjetiska överfallet på Finland. Sajten alliansfriheten.se har en utsänd patrull på Kaserntorget i Helsingfors då. Lätt snö faller.

2:a december. – Vilket är värst: att glömma betala en faktura, glömma var man har lagt fakturan eller glömma att man har betalt den?

6:e december. – Stryker en vit skjorta för att kunna gå till Finnska residenset. Märkligt hur sällan man bär vit skjorta och mörk kostym nuförtiden. Kanske på Idun. Hos Svenska litteratursällskapet i Finland gäller frack, hos Carl Johans-Förbundet smoking. På begravningar ingen klädkod; gym-

nastikskor duger. Etikett säger någonting om vårt samhälle. (Det visste Norbert Elias.) Annars: *ve-ta att klä ner sig*. Ändå var vit skjorta, kostym och kravatt arbetsmundering för min far. Han var på 40-talet enkel kontorist och flyttade sedan upp till mellanchef i svenska industriföretag. De sista åren (han blev 95) gick han i t-tröja och mysbyxor. Jag fann denna självdegradering stötande. I hans garderob fanns ju blazers och byxor, en rätt stor uppsättning. Vi hade olika storlek, så jag kunde inte ärva honom. Jag ärvde noga taget ingenting av honom. Angående Donald Trump: alltid oknäppt kavaj och slips, den senare går en och en halv decimeter nedanför linningen. Historikern Matti Klinge går till vardags i krittstrecksrandigt, mellersta knappen knäppt, näsduk i bröstfickan.

7:e december. – Den där uppburne finansmannen av anrik släkt. Stod i sex minuter och underhöll sig med värdinnan, som hälsade var och en välkommen. Växande kö i spiraltrappan, grymtade. Ingen klass på överklassen, den skickar sig ej. – Åter, uppgifter i brittisk press: nya inneföremålet att stjäla på femstjärniga hotell är – bäddmadrasser.

15:e december. – Det känns som om jag nu har avslutat mina resor till England. I ingen utländsk storstad, fränsett Berlin och Helsingfors, har jag varit oftare än

London. Jag håller stadskartan i huvudet, åker oftast rätt på känsla också med tuben. National Portrait Gallery, Royal Festival Hall, Hatchards på Piccadilly är fästpunkter. På senare år har jag tagit in på Brooks's (nära Green Park Underground Station), med dilettanternas fina konstsamling. Och förstås hattmakarna på Jermyn Street alldeles i närheten. Jag har sett förfallet i min barnoms Tottenham, ett fungerande multikulturellt Brixton som för länge sedan har lagt kravallerna bakom sig, jag har sörjt avvecklingen av favoritkrogen Top Curry Centre i Pimlico. Och när jag besökt Courtaulds och upplevt Monéts trädgårdar, som min son tyckte så mycket om! Nu lägger jag detta bakom mig. Som en krog där personalen är oförsämnd. – Idag, söndag, kalvstek och hasselbackspotatis med sås på svart trumpet, pressgurka.

18:e december. – Ergo, Uppsala Studentkårs tidning, läggs ned. För några år sedan försvann Victor, utgiven av Samhällsvetenskapliga fakultetsföreningen i Stockholm: jag medverkade i dess sista nummer. Lars Leijonborgs stora frihetsreform, kårobligatoriets avskaffande, i arbete. Snart hamnar nationshusen på fastighetsmarknaden. – Denna höst med förvinter har varit osedvanligt mörk och dyster.

24:e december. – Sillsallad; till kvällsmål, ute på Giresta, två-

veckorsvistelse. – På nytt: Jag känner mig inte hemma i den *ruffighet*, som har börjat råda i vårt samhälle och blir accepterad där. Det handlar inte om några medvetna protester mot den goda andan och smaken utan om en närmast programmatisk *bekymmerslöshet*. Jag, som vill vara modern, blir otidsenlig. (Det moderna premierar regelstyrning, i motsats till det förmoderna eller feodala *godtycket*.) – Levererat artikel om Antonín Rejcha (Antoine Reicha), som fyller 250 år den 26 februari 2020, cirka tio månader före Beethoven. Berlioz kallade R. ”en äkta revolutionär”.

Till frågan om att ändra namn.

Öppet brev till Teaterförbundet från Leif Stålhammer

Leif Stålhammer, skådespelare

Mot namnbyteri bör man vara skeptisk!

Vilket var motivet till att ta bort *Svenska* i Svenska Teaterförbundet?

Teaterförbundet bör naturligtvis återgå till namnet Svenska Teaterförbundet. Vem skulle vara emot det? Vi verkar ju i Sverige. Dessutom praktiskt när vi representeras utomlands. Vi lever i en global värld. Vårt språk är trots allt – ännu så länge – svenska, även om amerikaniseringen är plågsamt påtaglig. Bara ett exempel: Roll har blivit *karaktär* osv. Engelskans: character (figur, roll, typ). I vår bransch är språket centralt.

Vi skall inte snegla på näringslivet/underhållningsindustrin och deras behov att göra sig kulturella.

För att kunna spegla sin tid och gå framåt behöver man knyta an till sin historia. Den som kan sin historia är stark.

Vårt namn är ju inget ”varumärke” utan det namn som berättar vad vi ägnar oss åt. Vi ägnar oss åt att skapa konst och inte varor och varumärken.

Att många nya medier och yrken tillkommit med teknikens utveckling ändrar inte det faktum att allt skådespelande och all gestaltande verksamhet härrör från teaterns mer än tvåtusenfemhundraåriga historia. Vi krokar

arm med Aischylos och tror på kraften i vårt yrke.

Man måste utgå ifrån att var och en som ägnar sig åt denna verksamhet, teater, film, TV eller annan liknande verksamhet skaffar sig kunskap om sitt yrkes rötter i just teatern. Ingen som tar sitt arbete på allvar behöver då känna sig exkluderad.

Vår konstart, antingen den uttrycks som teater, film eller via andra media (det kommer alltid nya) behöver bara två saker för att äga rum: *Skådespelare och publik*. Förutsättningen är förstås att skådespelaren har något att berätta och äger talang för sitt yrke. Detta kan inte ändras ens av AI. Men AI ska vi ta på stort allvar!

PS. Men inte behöver vi extern konsult för denna fråga som bör och kan avgöras av medlemmarna själva. Eller hur?

Mvh

Leif Stålhammer

den 1 februari 2020

Proletärförfattarna

***Proletärförfattarna* – i bestämd form – utgör ett inslag i vår litteraturhistoria som faktiskt kan sägas vara unikt för vårt land och inte har någon riktigt tydlig motsvarighet i andra länder. Åtminstone inte om man ser till den bredd och det intellektuella och politiska inflytande dessa författare, verk samma i stort sett från tidigt 1900-tal och fram mot kanske 70-talet, kom att få i vår litteratur. Deras genomslag hos den läsande allmänheten var tidvis också mycket stort. Två av proletärförfattarna tilldelades sedermera Nobelpriset, Eyvind Johnson och Harry Martinsson, men det fanns flera andra vars litterära ”*impact*” och djup var väl så stort. Vi avser att i Förr och Nu presentera ett urval av texter av några av proletärförfattarna och börjar här med Rudolf Värnlund (1900-1945). Den text vi valt är inledningen på första kapitlet i Värnlunds roman *Vandrare till intet*. Värnlunds författarskap presenteras av Jan Käll.**

Rudolf Värnlund

Rudolf Värnlund ca. 1940. Okänd fotograf. [Källa: Public domain]

JAN KÄLL

1.

Rudolf Värnlund fick inget långt liv. Han föddes 1900 och dog 1945, förolyckad i en eldsvåda på ett pensionat i Österskär. Den troliga orsaken till branden var sängrökning.

Med tanke på att Värnlunds verksamhetsperiod som författare bara sträckte sig över lite drygt tjugofem år är storleken på hans produktion förbluffande. Den omfattar såväl romaner som teater- och radiopjäser och tidningsartiklar, och därtill också ett och annat filmmanuskript. Enbart mellan debuten 1924 och 1931 publicerade Värnlund åtta romaner och

två novellsamlingar. Från och med slutet av 30-talet fram till sin död skrev han mest för teatern.

Och det är inte minst på grund av sin dragning till teatern som Värnlund tillhör de något udda fåglarna bland svenska proletärförfattare. Men han skiljer också ut sig på så sätt att han inte låter sig fångas i något entydigt ideologiskt fack. Han passar liksom inte riktigt in i bilden av den traditionella arbetarförfattaren. Värnlund är tvivlaren, grubblaren. Ture Blom talade om honom som "arbetardiktens Hamlet", och den mer sentida författaren Per Holmer kallar honom någonstans för "Söders Dostojevskij".

Rudolf Värnlund t.h. spelar schack med vad som antagits vara hans litterära kollega Josef Kjellgren, som också hörde till proletärförfattarna. Okänd fotograf.

Inte heller framstår Värnlund som odelat positiv till vare sig arbetarrörelsen eller dess företrädare. Ordet *proletärförfattare* tyckte han inte om, även om han accepterade det – i brist på bättre

– eftersom det fått fäste i det allmänna medvetandet och trots allt beskrev de verkliga förhållandena i så måtto att den avsåg författare "som härstammar ur arbetarklassen och skildrar dess liv" [1].

Det fanns också de inom arbetarrörelsen som betraktade honom som en renegat. Värnlund själv menade dock att han i sin litteratur pekade på faran att i det politiska arbetet förlora sig själv till förmån för "saken". Möjligtvis skulle man kunna jämföra Värnlunds syn på socialismen med Swedenborgs syn på kristendomen. Båda rymmer ett starkt inslag av tillbakablickande längtan. Liksom Swedenborg drömde sig tillbaka till en urkristendom innan de stela dogmerna och där man ännu inte lyft fram korsfästelsen på uppståndelsens bekostnad drömde Värnlund om en mer känslomässig, förkunnelselik och mindre teoretiserande socialism. Frågan om man bör stå vid sidan av eller delta i kollektivet, om individens inre strid mellan egoism och altruism, genomsyrar stora delar av författarskapet.

Sitt kanske största och mest suggestiva uttryck får frågan i Värnlunds första roman, *Vandrare till intet*, som publicerades 1927.

De självbiografiska inslagen i romanen är påtagliga. I romanen återvände Värnlund till sin egen uppväxtmiljö i Stockholms södra förstäder runt nuvarande Asp-

udden, Hägersten och Gröndal. Det är en delvis trasproletär miljö, präglad av armod och missbruk. Men det är också en intensivt politisk miljö och romanens huvudperson Leo Fast kommer tidigt i kontakt med särlingar som Skomakaren och Jarlen och deras ständiga debatt om den socialistiska kampens mål och medel. Leo dras på så sätt tidigt in i arbetarrörelsens politiska arbete, som i romanen får sin kulmen när Lenin besöker Stockholm, och Leo hör honom tala. Leo är blind för allting annat utom "saken". Han går helt upp i den. Kärleken rationaliserar han bort. Han märker inte ens att kamraten Ruth är förälskad i honom. Sedan kommer dock vändningen där Värnlund låter sin tes få verkan i romanen. På grund av vikande konjunktur aviserar ägaren till tryckeriet där Leo arbetar lönesänkningar. Leo manar sina arbetskamrater att strejka. Men han får ingen med sig. Istället blir han utfrysad och strax därefter uppsagd. Då går botten ur honom. Han tappar fotfästet i tillvaron och sjunker ner i en djup depression. Han blir vandraren till intet, den som skyr massan.

2.

Men det är som dramatiker som Värnlund gjort sin kanske viktigaste insats. Dramatiken som berättarform passade honom nog egentligen bättre än romanen. Det som i romanerna framstår som lite grovt och kantigt fun-

gerar betydligt bättre på scenen. Dessutom slipper Värnlund i dramatiken ifrån det mångordiga psykologiserande som ofta tynger hans romaner. I början av 20-talet arbetade han även praktiskt med teater och startade tillsammans med kollegan Frithiof Björkman Propagandateatern för yngre svensk dramatik.

Värnlund skrev sina pjäser under en tid då den europeiska teatern var i färd med att bryta sig ur den tidigare förhärskande naturalismen. Dessa impulser nådde också Sverige, bland annat genom sådana som Per Lindberg och Knut Ström som introducerade Max Reinhardts expressionistiska teater och Erwin Piscators idéer om folkteater och politisk teater. Av detta tog Rudolf Värnlund intryck, liksom han tog intryck av Ernst Tollers dramatik, det var därifrån han hämtade greppet med de dubbla, simultana spelplatserna. Även den amerikanske dramatikern Eugene O'Neills tidiga, socialistiskt färgade pjäser påverkade honom. Därigenom blev det möjligt för Värnlund att skriva pjäsen om arbetarrörelsens stora brytningstid i Sverige, Den heliga familjen.

Men Värnlund hade även personliga erfarenheter av skeendet. Som 15-åring hade han anslutit sig till Södermalms socialdemokratiska ungdomsklubb, vilken under våren 1917 kom att spela en viktig roll i det socialdemo-

kratiska partiets splittring. Värnlund fungerade under denna period som ungdomsklubbens sekreterare.

Partisplittringen spelar en viktig roll för hur motsättningarna inom den arbetarfamilj som står i handlingens centrum skildras i pjäsen. Säkerligen har Värnlund vid utformningen också påverkats av händelserna i Ådalen 1931.

Pjäsen uruppfördes 1932 på Dramaten i regi av Alf Sjöberg. Den blev en stor framgång och innebar Värnlunds definitiva genombrott som dramatiker. Det är knappast felaktigt att tala om pjäsen som den svenska teaterns första moderna arbetarskildring [2].

Den ger nu också, nästan 90 år senare, perspektiv på vår egen

samtid. Den är alltså åter i hög grad aktuell.

Då, i början på 1930-talet, när Värnlund skrev pjäsen fick han genom arbetarrörelsen och socialdemokratins temporära framgångar fel om den närmaste tidens utveckling. Nu, när dessa framgångar är i stort sett uttraderade, har han fått rätt och hans skildring av motsättningen mellan kapitalismen och dess lönearbetare talar direkt till oss. Pjäsen utgör också en viktig historisk påminnelse om socialdemokratins stora vägval.

Även Värnlunds skildring av nationalsocialismens framväxt under trettioalets nödår borde stämna till eftertanke på hur vi bör se på och förstå Sverigedemokraternas framgångar.

3.

Visst skulle man, med viss rätt, kunna argumentera för att Värnlund som författare är mycket ojämn och att han aldrig åstadkom något verkligt helgjutet litterärt verk. Men vissa av hans pjäser – och då i synnerhet Den heliga familjen – fungerar nu för oss som en nödvändig och medvetandegörande spegelbild av vår egen tid. Den hjälper oss att förstå vår nuvarande situation och urskilja vilka dess centrala konflikter är och var skiljelinjerna går. Den gör upp med myten om samförståndsandan och föreställningen att det på något sätt var

denna som låg till grund för välfärdsbygget. Det var det inte. Det var arbetarrörelsens systematiska och hårda politiska kamp som möjliggjorde välfärdssamhället. Det välfärdssamhälle som våra politiska företrädare nu med en trött axelryckning tycks ha övergett. Därigenom blir Värnlunds pjäs också en påminnelse om hur vår egen tid regredierar. På ett plan kan detta naturligtvis verka nedslående. Men också uppfordrande, då det påminner oss om vilken enorm politisk kraft som finns i en organiserad folkrörelse.

Ställer man Den heliga familjen vid sidan av skådespelet Robespierre från 1937 får det historiska sammanhanget också djupverkan. För utan den franska revolutionen och sådana som Robespierre är mycket i vår egen arbetarrörelse antagligen otänkbart. Utan jakobinerna, Robespierre och revolutionen ingen demokrati och inga mänskliga rättigheter.

Och vad det förresten gäller det där med att åstadkomma konstnärligt helgjutna verk så har Värnlund själv redan förekommit det påståendet i en artikel i Bonniers Veckomagasin från 1927:

Det är möjligt att vi som man kallar proletärförfattare ännu icke sagt några storslagna saker och att de flesta av oss kommer att dö utan att ha sagt några storslagna saker. De är dock

likadant med nittionio av hundra andra (av de riktiga författarna!). Vi har icke skänkt samtiden några odödliga mästerverk, icke skapat någon ny religion, icke brutit ned århundrandens fördomar. Men, det vågar jag påstå, vårt framträdande är i sig självt en idé av värde för dem som har förstånd att se den. /.../ Det är därför, påstår jag, som varje författare, även om han icke skänker det dittills ouppnådda, är ett verkligt värde för mänskligheten så fort han är egen, sig själv, ärlig eller med sin penna kartlägger eller fäster uppmärksamheten på andra områden än de vanliga.

Sällsamt vore det i sanning, om icke också vi, som man kallar proletärförfattare och som är så främmande att många betraktar oss som obehöriga, en gång blir ett dylikt värde! [3]

Visst lever Rudolf Värnlund!

NOTER

[1] *Proletärdiktarens problem*, Fönstret, nr 12, 1930, omtryckt i *Mellan tvenne världar – Rudolf Värnlund i kulturdebatten*, Gebers förlag, Stockholm 1964, s. 73, not.

[2] Pjäsen hade premiär på Dramatens stora scen den 3 februari 1932 och spelades 19 gånger. Listan över vilka som spelade de olika rollerna hittas här: www.dramaten.se/medverkande/rollboken/Play/352

Akademiledamoten och SvD-medarbetaren Anders Österling recenserade Värnlunds drama *Den heliga familjen* i positiva ordalag i Svenska Dagbladets årsbok för 1932.

[3] *Vi "proletärer" i litteraturen*, Bonniers Veckotidning, nr 35, 1927, omtryckt i *Mellan tvenne världar – Rudolf Värnlund i kulturdebatten*, Gebers förlag, Stockholm 1964, s. 56 f.

Vandrare till intet

Roman av Rudolf Värnlund

Stockholm. Albert Bonniers förlag 1926

Första kapitlet

BLAND SOVANDE

En natt vaknar Leo, och därmed får han sitt första minne, vilket, liksom en dunkel erinring av en känslöstämning, sedan följer honom genom hela livet och förblir levande inom honom långt efter det att mycket starkare och viktigare intryck förflyktigats och dött bort...

Han skjuter undan sängtrasorna, sätter sig upp och stirrar, med stora, högblå och förvånade ögon, ut över rummet.

Luften där inne är tjock av tobaksrök, strimlor, flagor och pelare av rök, vilken stiger upp mot taket, där den förtätas till tunga, grå moln som vältra hit och dit som för en svag vind. Fotogenlampan sprider ett osäkert, mattgult ljus över rummet och människorna, som sitta i en sluten krets kring bordet, Leos far och mor, grannens, den svartskäggige skomakaren Sand och hans hustru, en liten puckelryggig man med kallt huvud och stora nästan levande öron, samt till slut en yngre man med massivt huvud, fyrkantigt och knotigt som ett block. De sitta allasammans tysta, lutade tillbaka mot stolsryggarna eller halvhängande över bordet med armbågarna placerade mellan tallrikar, fat och tömda glas. Det vilar en sällsamt högtidlig stämning över rummet.

Det svaga ljuset, röken, vännen och de orörliga figurerna, vilka i dunklet verka otydliga och konturlösa som tigande, drömmande sagogestalter, alltsammans inger Leo en känsla av högtidlig skräck, något liknande den beklämda vördnad vilden måste erfara medan medicinmännen, under magiska danser och besvärjelser, förrättar stammens riter. Han sitter tyst, hans ögon vidgas mer och mer-

Halvt som i en dröm hör han det som alla de andra lyssna till: det tunga, dova malmljudet av ringande klockor, ett djupt sjungande avlägset dån, då och då genombrutet av en klarare ton, vilken liksom bemödar sig om att tränga upp och löpa före de andra med sin rena, ystra och förhoppningsfulla klang, och som, fast den ibland skoningslöst puffas ner, dränkes och överröstas av de grövre och starkare, alltid kommer tillbaka, allt gällare och aggressivare, tills den slutligen, då de övriga råka i otakt även sinsemellan, skriker som i triumf och frigör sig helt från sällskapet, för att liksom sjunga efter eget sinne. Då hör man tydligt att den är närmare, välkändare och personligare-

— Hör ni klockan i S:t Siegfriids kapell? frågar Leos mor.

De andra nicka instämmande. Skomakare Sand reser skägget i vädret, lyssnar en stund och

bryter till slut tystnaden, talande med en basröst som fått ett skrovligt biljud i hans ständigt hopsjunkna bröst.

— De komma inte omsams, de kära bråkmakarna, säger han. Hör ni det? Det nya seklet blir förbanna mig inte så fridfullt i alla fall-

Den unge mannen med det massiva huvudet gör en överhalning på stolen och skrattar bullrande och tillfredsställt. Han ryter till i berusad glädje så att fönsterrutorna klirra och rökmolnen under taket komma i rörelse.

— Bravo Sand! Vi ska fan ta mig inte bli några sillmjölkar, du och jag.

— Håll käften på dig din fulla gaphals, avbryter honom puckelryggen blitt, du ska orera lite mindre Bernt Holmberg, du kan få strypsjuka annars.

Nu börjar Leo, uppskrämd av de högljudda rösterna och äntligen riktigt vaken, att gråta och snyfta. Hans far reser sig, berusad och vimmelkantig, och vacklar några steg från bordet.

— Vet du inte skäms unge, säger han. Ska du störa friden en sån här natt? Har du ingen respekt för helgen, din tusan?

Leo kryper upp i ett hörn av bädden och gråter ännu ängsligare, men i sista stund skjuter modern upp framför den hotande fadershanden.

— Seså Gerard, låt pojken vara i fred, nu!

Och då hon icke genast åtlydes blir hon rasande på mannen, knuffar honom omilt från bädden och skriker:

— Hör du inte? Gå och sätt dig, din förbaskade fyllbult, gå och sätt dig!

Hon stannar själv hos Leo, vilken kryper intill och hejdar sin gråt vid hennes bröst. Hon smeker honom lugnande, en smula tafatt och klumpigt, med sina grova stela arbetshänder, och nynn timer sakta på någon mild och öm melodi. Leo får ro. Han ligger och stirrar utåt rummet, där röken blir tätare för var minut, gestalterna otydligare och rösterna lågmälda och grumliga, liksom kommande långt, långt bort ifrån ur fjärran dimmor.

Nyårsklockorna ha tystnat nu. I stället höres en isig yrsnö rassla mot fönstrens rutor, vinden piper i skorstenen och stugans träväggar knaka och knarra. Det nya seklet har börjat-

Leos ögon slutas sakta av trötthet, bilderna röras ihop och flyta sammans och avlägsna sig

drömlikt, och snart sover han lugnt och stilla. Modern stoppar om honom trastäcket och breder ut en gammal rock ovanpå. Hon reser sig och går fram till bordet.

— Nu sover pojken igen, säger hon nästan andaktsfullt, och nu får ni också låta bli att gapa-

Han sover ja, ett barns sömn, med öppna, ständigt förvånade, ständigt sugande ögon och skrikande tunga. Sockerlådan, i vilken han ligger om dagarna, blir för trång och bräcklig. Följande allt levandes instinkt vältrar han sig ur för att gå på upptäcktsfärd. Han kryper omkring på det kvistiga och dragiga golvet; ibland sätter han sig på baken och skriker, skriker vilt och oresonligt åt ingenting, med sin lilla tandlösa mun uppspärrad på vid gavel, tills saliven rinner honom ända ner på bröstet-

Men snart lär han sig att, med tillhjälp av en stol, stå upprätt på vinglande ben, snart traskar han runtomkring stolen och stöter ut små triumferande grymtningar – av glädje, ännu en tid efteråt säger han högt och tydligt »mamma» eller någon gång, om söndagarna, »pappa». Han gör sig fri från stolen och går självständigt, fast en smula vacklande, runtomkring i rummet, och nu kommer det första lilla leendet in i hans klotrunda ansikte. Det är flyktigt och halvt ogripbart tills vidare,

men tyder ändå på ett
uppvaknande till ett medvetnare
och mera nyanserat liv; den allra
största förvåningen viker ur hans
ögon, han drar blicken till sig och
börjar se.

Dagarna ila förbi som korta,
snabba ljusglimtar, vilka avlösas
av mörker och skuggor, som äro
ohyggligt långa och djupa. Men
vartefter han växer krymper
mörkret och skräcken ihop, och
ljusglimtarna bli längre och dröja
så långa stunder att han kan
orientera sig i rummet, lägga
märke till en sak i sänder, lära sig
deras namn och bruk och bli
riktigt intim med dem såsom
med levande, besläktade väsen.
Långsamt men säkert växer han
upp ur natten. Efter ännu en tid
bli dagarna i hans uppfattning så
långa att han hinner göra små
egna upplevelser, få intryck och
orediga minnen, med vilkas hjälp
han kan knyta samman sin
tillvaro till något helt och
kontinuerligt: en dag, en gårdag
och en dag före denna, en kedja
av händelser som inträffat och en
dunkel väntan på det som
kommer att inträffa-

Till sist kan han allting omkring
sig. Han blir mätt på rummet och
dess snäva gränser, han börjar,
med längtansfull iver i blicken, se
mot dörren, undrande och
frågande för sig själv vad som
finns där utanför, redan i sin
spirande inbillning trevande efter
det okända och med sitt

uppvaknande känsloliv
beredvilligt öppet för nya
upplevelser och intryck-

Nu är han nästan helt vaken. Han
andas ett titthål i isskorpan på
fönsterrutans innersida och
spejar ut. Han ser en upptrampad
väg i snön alldeles under
stugväggen, bortom vägen några
små plankbryggor, ett par pålar,
en infrusen trasig eka och lite
annat strandskräp, och bortom
allt detta en jämn vit yta av snö,
vilken räcker ända bort till ett
brant berg, här och var kalblåst
av vinden och högst upp liksom
krönt av hustak, skorstenar,
spiror och torn, kring vilka det
alltid svävar som en andedräkt av
små lätta grå rökar.

Sedermera lär honom
erfarenheten att den vita ytan
icke alltid är vit och stel, utan ofta
rörlig, ofta blå och
sidenglänsande som himlen,
skimrande som putsat silver, eller
djupgrå och dunkel som bly. Det
är Långsjön och berget på andra
sidan heter Zinkberget och det
skiftar färg med årstiderna. Det
är ljusgrönt om våren och grått
på de bara ställena, men längre
fram på sommaren blir det ljusa
mörkt och bergknallarnas gråa
ton får en anstrykning av blått,
som stål i solsken; mot
sensommaren kommer ännu
mörkare färgtoner, brun ljung,
smutsgult gräs och löv, och allra
sist slår det här och var upp
flamröda fläckar, som om berget

vore sjukt i sitt innersta: då vet man att vintern kommer igen.

Leo leker i det stripiga fattiggräset utanför stugan, i gruset nere vid stranden och på de murkna, sönderfallna bryggorna. Han ligger ofta på mage över bräderna och tittar på abborrpinnarna, som skenbart lugnt och sysslolöst, stå där nere i vattenskuggorna, han kastar småsten i spiggstimmen och skrattar glatt när de små livliga fiskarna skingras åt alla håll, dyka ner på djupen och försvinna, för att några ögonblick senare komma upp igen och förenas, packa ihop sig och gå vidare utefter stranden. Han lär sig meta mört och pankor ute på de längst bryggorna och träda upp korkar på snorgärsarnas ryggfenor, för att roa sig med att se på hur de stackars kräken förgäves anstränga sig att dyka under ytan med sina flytande pontoner, ibland binder han ihop en fem, sex stycken med segelgarn så att han har ett riktigt spann i vattnet. När han sedan tröttnar på leken, fäster han snöret vid en plank och går dit morgonen efter, för att se hur hans offer ligga döda och stilla på vattenytan; då tar han reda på snöret och låter allt det andra segla med vinden och strömmarna.

Snart tröttnar han emellertid också på sig själv, sin uppfinningslust och sin

ensamhet. Han drar sig bort utefter stranden, där andra barn ligga på andra lika murkna och trasiga plankbryggor, han stiftar bekantskaper, vilka vanligtvis börja med näbbar och klor, med sparkar, slag, skrik och gråt, men sedan fortsätta i all sämja, då någon visat sig vara värst i nävarna eller mun eller då någon frivilligt underordnat sig, han skaffar sig favoriter bland de svagare flickorna, vänner och antagonister bland pojkarna. Och alla äro de lika trasiga, smutsiga och förvildade som han själv, alla äro de uppväxta och fostrade i frihet, utan gud och moral, respektlösa, otyglade och sturska små banditer, som ofta gå på rövartåg till omgivningarnas fruktträdgårdar och hellre plundra något kålrotsland, än de traska den långa vägen hem för att få mat. De kunna äta allt, förstöra allt och njuta allt, som icke innebär tvång och ofrihet för dem själva, de lära sig tidigt att hungern är en stark makt och att en mätt mage har till förutsättning mod, företagsamhet, djärva fingrar och någon gång snabba fötter; de vissla åt den fege och prygla den svage för att lära honom styrkans välsignelse, de skratta med hopbitna tänder och tårade ögon åt smältan och göra sig ingen onödig brådska med att lägga groblad på sina blödande sår. Men om de någon gång hitta på att binda okynnet och företagsamheten i det nyttigas tjänst så skövla de skogarna,

kring det lilla samhället, på torra grenar och ris. Att »bånga ved» hör för övrigt till det roligaste de kunna tänka sig. De binda en tung sten vid ändan av ett rep, vilket de, sedan kasta så att det virar sig kring någon torr gren, varpå de gunga och dra, under upphävande av vilda tjut, tills bytet kommer nerfarande. På några få dagar kunna de fylla vedbodarna och kök med bränsle för hela vintern.

När sedan höstarna komma, jumpa de över Långsjöns nattgamla, tunna, men sega isar, löpa i långa kedjor fram mot stränderna, ökande farten mer och mer vartefter istäcket bakom dem spricker och rämnar, för att slutligen rädda sig i land med skor och strumpor genomvåta, men kinderna blossande av stolthet. De slå alla backar till iskanor, över vilka äldre folk svär, förbannar och håller aska, och spräcka många rutor under sina vilda snöbollskrig; de göra sig skidor av gamla tunnlaggar, kälkar av stulna sockerlådor, slår och järnband, allting primitivt och genomuselt, men fyllande sitt ändamål under den korta tid det håller. Strandviks ungar

äro ej nogräknade. De hålla till godo med vad de själva kunna skaffa sig, och blir det ingenting alls så äro de glada ändå, nöjda med att ha ben att springa med och armar att slåss med. Men gud

nåde den unge från omgivningarna som kommer till Strandviks vildar med hela vantarna på fingrarna, mössa med örönskydd och en riktig kälke bakom sig: han skall vara mycket stark för att ej återvända med blå ögon och någonting trasigt av sitt hela och rena.

Så växa ungarna i Strandvik upp utan någon slags kristlig moral som kan tynga och hindra dem i deras framtida värv, och utan någon som helst direkt kunskap om civilisationens framsteg i Stockholm och på Söderhavsöarna.

Men det lilla samhället växer icke. Det nöts och slits av väder och vind, av årstidernas regn och snö, köld och värme, det undermineras långsamt av vårvattnet som strömmar ner från berget och förvittras lika långsamt av sommarsolen som bränner allra starkast där nere i sänkan, det står som det stått sedan avlägsna tider, ett litet stycke från stora landsvägen, ett litet stycke från kulturens, människornas och samfärdselns stråkvägar, övergivet av gud och myndigheterna och någon gång, i något undantagsfall, besökt av skattmasar eller lantpoliser.

Längst nere vid stranden ligga några förfallna före detta sjöbodarna och fiskeriskjul, ett par oanvändbara ekor, bryggorna som ingen lagar, pålarna som

långsamt multna och falla sönder. Utefter stranden går »stora» vägen, vilken några meter bortom samhället delar sig i ett otal slingrande skogsstigar, och som under regniga dagar verkar träskmark, och då får bära hela bördan av befolkningens ursinne. Där, vid vägen, ligger handelsboden i samhällets enda stenhus med två våningar, Sands skomakarverkstad och några andra kåkar, alla lika förfallna och eländiga med avnötta målningar, glappande dörrar och merendels utslagna fönsterrutor, därifrån går vidare en hel massa steniga backstigar, här och var upphjälpta med slarviga jord-

eller stentrappor, upp mot sluttningen och de övriga kåkarna, vilka ligga utplanterade lite hur som helst ovanför varandra med små vanskötta trädgårdar på framsidorna och sopbackar på baksidorna, så att de ena alltid inkräkta på de andra, vilket är en ständig källa till gräl mellan kvinnorna och slagsmål mellan männen. För övrigt tycks de flesta husen vara byggda i en svag lutning uppåt, liksom för att säkrare kunna stå fast vid grunden, eller också är det vinden från sjön som under årens lopp pressat dem in mot bergsidan, i vilket fall verkar det som om de äro på klättring uppåt, utan att någonsin nå toppen, medan slask, sopor, avfall och allt annat som icke behålles inomhus går åt motsatt

håll och rinner ner mot sjön. Vid varje väg finns alltså en liten flod av slaskvatten och uttömningar, vilken med tiden grävt sig ner i jordgrunden så att den nu har både botten och bankar, och som sällan fryser, ens under de kallaste vintrar, men när den någon gång gör det bildar en ypperlig isbacke.

Allra högst upp på berget tar skogen vid, en dunge av förkrympta tallar, rönnbuskar och törnrossnår, och bortom skogen och berget breder landsbygden ut sig i ett frodigt slättland, en schackruta av åkrar och ängar, som sluttar svagt ner mot söder tills en ny skog tar vid. Men nu är det en riktig skog, en sådan som ligger på landet nämligen, med riktiga stora träd, gran, tall, lönn och al och en och annan ek, och en doft av kåda, sav och vildblomster.

Någon gång, när Leo förlorat kontakten med sina kamrater och fiender, brukar han sätta sig där uppe på bergets topp och se ner över slättlandet och skogen, som förtonar i ett svagt blått. Han kan då gripas av underliga svårmodsstämningar. Landet framför honom verkar så lugnt och mättat, brett och stadigt och så främmande och olikt Strandvikslivet, med dess ständigt grälände kvinnor och glupska ungar. Han känner skillnaden helt instinktivt utan att kunna göra sig reda för den.

Nere på slätten ligger en bondgård, en låg vitmålad byggnad, vilken tycks ha vuxit upp ur själva marken, ty så fast och säkert står den där på sin breda grund, och hur mulet det än är för övrigt, så spelar det alltid lite mera ljus över gården än över omgivningen, någonting liknande en gloria.

Åt andra hållet kan man, här ifrån åsens krön, se en skymt av staden, där den, stor och oroväckande, ligger bakom Zinkberget, men den skrämmer icke Leo så mycket, ty den vet han att alla de vuxna Strandviksborna besöka, och dit skall han själv ge sig i väg någon gång när han blir äldre. Däremot finns det en annan sak, inför vilken hans primitiva sinne blir böjligt, mjukt och en smula räddhågat. Det är Paviljongen.

Paviljongen har nog en gång i tiden, innan samhället runtomkring växte upp till sitt nuvarande förfall, varit något mycket förnämt och aristokratiskt. Den är byggd i gammaldags jaktlotsstil med uppsvängda takåsar, stora glasverandor på alla fyra gavlarna och de övriga fönstren inramade av smäckra ornamenterade pelare. Här och var på väggarna synes ännu den ursprungliga gröna färgen lysa blekt under senare gula påmålningar, vilka i sin tur slitits av tiden, solen och vindarna, så att nu hela huset

skiftar i grönt och gult, i mellannyanser, i smuts färger, i grått och urlakat vitt. Över ingången prålar alltjämt några beklagliga rester av stuckskulptur, de stängda fönsterluckorna hänga snett i sina krampor och dörrarna glappa ännu, sedan några ynglingar, för ett par år sedan av idel lust att göra sattyg, hållit på en hel natt med upprepade och misslyckade försök att bryta upp dem.

Ja, där står det nu, det gamla huset, tyst och öde, och liksom drömmer om en förgången storhet. Ingen i hela samhället kan minnas att det någonsin varit bebott, ingen talar om det, ingen bryr sig om det. Det har endast skogen och ungarnas arbetslust att tacka för att det ännu icke gått åt till bränsle i grannarnas spisar ...

Men, som sagt var, det händer dock ibland att Leo stan nar nere på vägen och ser dit upp, undrande utan att veta vad han grubblar på, rädd utan att veta varför. I hans inbillning representerar Paviljongen någonting främmande och olikt allt annat, något som står där det icke bör stå, varför det också, så fort han får se det, väcker hans protester, en känsla av revolt och hat. Han är utan tvivel en liten primitiv individ. En kväll, när det blivit mörkt, smyger han sakta intill huset och kikar in genom en

springa vid en av luckorna,
övertygad om att han skall få se
något sällsamt. Då hans
förstuckna önskan ej blir uppfylld
och han ej ser annat än mörker
och en aning av nakna, kala
väggar, grips han av ett djupt och
innerligt förakt för byggnaden
och undviker den ostentativt
under en hel vecka.

Sedan, när han blir äldre,
glömmer han de flesta av dessa
känslor. Med tiden börjar han
skolan, men lär sig knappast
mera än att häda gud
vederhäftigare med stöd av
bibelns inkonsekvenser och
katekesens dumheter.